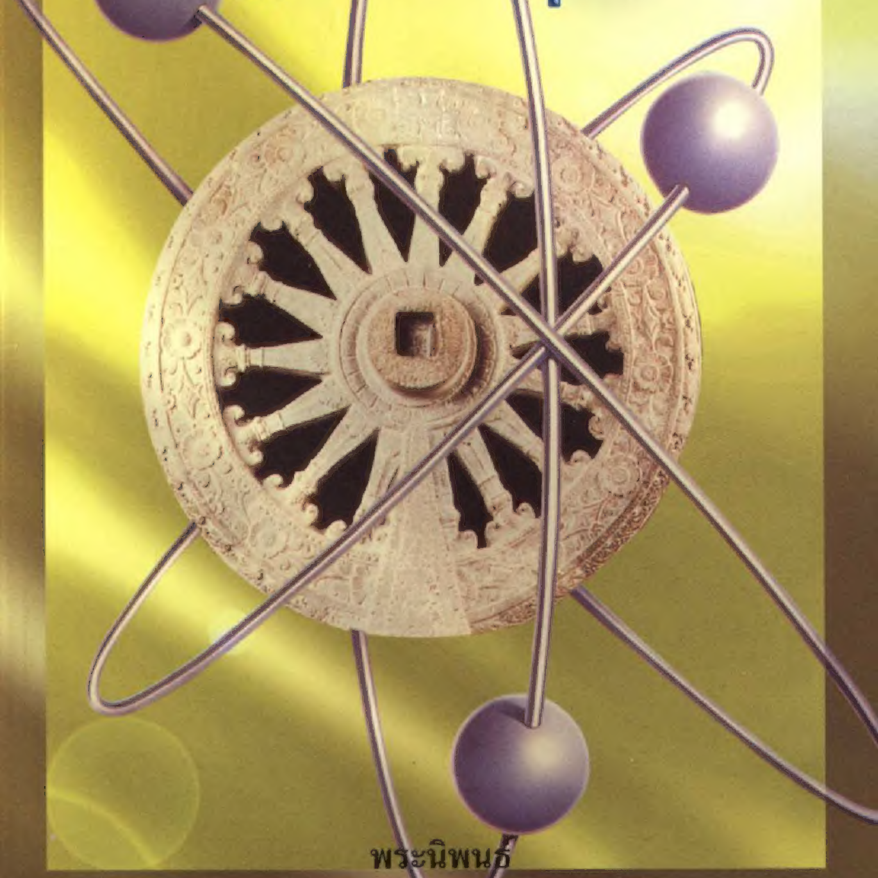
ความเข้าใจเรื่อง
ปฏิจจสมุปบาท

พระนิพนธ์

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช

ความเข้าใจเรื่อง
ปฏิจจสมุปบาท

สมเด็จพระญาณสังวร

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ความเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน)

ความเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาท.-- พิมพ์ครั้งที่ 3.--

กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2553.

87 **หน้า**

1. **ปฏิจจสมุปบาท.-- 2. ธรรมะ.--**

I. ชื่อเรื่อง

294.301

ISBN 974-580-951-9

พิมพ์ครั้งที่ ๓/๒๕๕๓ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา นายจิรายนต์ สังฆสุวรรณ

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย

๑๒๙ หมู่ ๓ ถ.ศาลายา-นครชัยศรี ต.ศาลายา

อ.พุทธมณฑล จ.นครปฐม ๗๓๑๗๐

โทร. ๐-๒๘๐๐-๒๓๗๓-๔

คำนำ

พระนิพนธ์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ตลอดถึงพระธรรมเทศนา และพระโอวาทของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ที่ประทานแก่พุทธศาสนิกชนในโอกาสต่าง ๆ นั้นเต็มไปด้วยเนื้อหาสาระที่ควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะธรรมแต่ละข้อแต่ละเรื่องที่ทรงแสดงนั้น ทรงวิจัยวิจารณ์ทั้งในเชิงอรรถและในเชิงพยัญชนะอย่างละเอียดถี่ถ้วน ให้เกิดอรรถรสในทางธรรม ตลอดถึงทัศนะที่แปลกใหม่ เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่น่าสนใจยิ่ง

งานพระนิพนธ์ทางพระพุทธศาสนาของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก จึงมีคุณค่าต่อการศึกษาทั้งในด้านที่เป็นการศึกษาคำสอนของพระพุทธศาสนาเชิงปริยัติ และในด้านการศึกษาเพื่อการปฏิบัติ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้เลือกบทพระนิพนธ์เรื่อง **ความเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาท** ที่ให้ความรู้เรื่องปฏิจจสมุปบาทอย่างสมบูรณ์ ทั้งในเชิงปริยัติและเชิงปฏิบัติมาจัดพิมพ์เผยแพร่

(พระมหารัชมงคลดิลก)

ผู้อำนวยการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

มกราคม ๒๕๔๒

สารบาญ

ความหมายของปฏิจจสมุปบาท	๑
สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ	
ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน	
ภพ ชาติ ชรา มรณะ	๘
อัทธา คือ ระยะกาล ๓	๑๕
๑๒ ลูกโซ่ ร้อยโยงกัน ๑๑ ห่วง	
ต่อกันไปเป็นสาย	๒๑
สายสัมพันธ์ ห่วงที่ ๑, ๒	๒๖
สายสัมพันธ์ ห่วงที่ ๓, ๔, ๕, ๖, ๗	๓๒
สายสัมพันธ์ ห่วงที่ ๘, ๙	๔๑
สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๑๐, ๑๑	
กับปฏิจจสมุปบาท คือ อริยสัจพิสดาร	๔๘
อนุโลม ปฏิโลม วัฏฏะ ๓	
อริยสัจ ๒ สายสมุทัย	๕๔
นิโรธวาร อริยสัจ ๒ สายนิโรธ	
ปฏิจจสมุปบาทสายอวิชชา-วิชชา	
วิบากขันธ์	๖๑
อัทธาแห่งปฏิจจสมุปบาทมีอยู่ทุกกาล	๖๙
นิพพานเหนือเหตุผล	๗๗

ความเข้าใจเรื่อง
ปฏิจจสมุปบาท

สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ความเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาท

ความหมายของปฏิจจสมุปบาท

คำว่า ปฏิจจสมุปบาท นั้น แปลว่า ธรรมที่เกิดขึ้นด้วยกันโดยอาศัยกัน คำว่า ปฏิจจ แปลว่า อาศัยกัน คำว่า สมุปบาท แปลว่าเกิดขึ้นด้วยกัน รวมกันเป็น ปฏิจจสมุปบาท จึงแปลว่า เกิดขึ้นด้วยกันโดยอาศัยกัน หรือแปลสั้น ๆ ว่า อาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกัน คำว่า บังเกิดขึ้น ก็หมายถึงว่า อาการทั้ง ๑๒ นี้เกิดขึ้น คำว่า ด้วยกันก็คือไม่ใช่

บังเกิดขึ้นแต่อาการใดอาการหนึ่ง แต่ว่าบังเกิดขึ้นด้วยกันทั้งหมด คำว่า โดยอาศัยกัน ก็หมายความว่า ไม่ใช่ว่าต่างอาการต่างเกิด แต่ว่าต้องอิงอาศัยกันเกิดขึ้น ฉะนั้น จึงมิใช่ว่าบังเกิดขึ้นแต่อาการใด อาการหนึ่งเท่านั้น และมิใช่บังเกิดขึ้นโดยเอกเทศ และมิใช่ว่าบังเกิดขึ้นโดยอิสระไม่ต้องอิงอาศัยกัน นี้เป็นความของคำว่า ปฏิจจสมุปบาท ส่วนคำว่า เหตุปัจจัย คำว่า เหตุนั้นแปลว่า สิ่งที่เป็นที่ตั้งลงของผล หรือสิ่งที่ทำให้ผลบังเกิดขึ้น โดยเราก็เอาคำนี้มาใช้เป็นภาษาไทย คำว่า ปัจจัย แปลว่า เครื่องอาศัยหรือว่าเครื่องอาศัยเป็นไป หมายถึงสิ่งที่เป็นเหตุดังกล่าวนั้นก็ได้ หมายถึงสิ่งที่ไม่ใช่เหตุ แต่ว่าเป็นแต่เพียงเครื่องอาศัยเป็นไปเท่านั้นก็ได้ และใช้หมายถึงวัตถุก็มี เช่น ปัจจัย ๔ คือวัตถุเป็นเครื่องอาศัยสำหรับดำรงชีวิต ๔ อย่าง อันได้แก่ อาหาร ผ้านุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยาแก้ไข้ หมายถึงสิ่งที่เป็นเครื่องอาศัยอันไม่ใช่วัตถุก็มีสำหรับในปฏิจจสมุปบาทนี้ ตามศัพท์ที่ท่านใช้ท่านใช้ว่าปัจจัย เช่น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขาร หมายถึง สิ่งที่เป็นเครื่องอาศัยเป็นไป คือที่เป็นเครื่องอาศัยให้เกิดขึ้นโยงกันไปเป็นสาย ไม่ใช่หมายถึงสิ่งที่เป็นเหตุโดยตรง

อาการทั้ง ๑๒ นี้ อวิชชาแปลว่า ความไม่รู้ หมายถึงไม่รู้สัจจะคือความจริง หรือของจริง กล่าวอีกอย่างหนึ่ง หมายถึงรู้เหมือนกัน แต่ว่ารู้ไม่จริง รู้ไม่ถูก หรือรู้ผิด โดย

ความนั้นจึงหมายถึงรู้ผิด รู้ไม่ถูกรู้ไม่จริง เพราะว่าอันความรู้นั้น ย่อมมีอยู่ในทุก ๆ คน เพราะว่าทุก ๆ คนมีจิตซึ่งเป็นธาตุรู้ จึงรู้อะไร ๆ ได้ เช่นว่ารู้รูปทางตา รู้เสียงทางหู และรู้คิดอะไรต่าง ๆ ได้ ถ้าหากว่าไม่มีความรู้ก็ไม่ใช่บุคคลแต่ว่าเป็นวัตถุ เช่น บ้านเรือนหรือวัตถุต่าง ๆ เป็นสิ่งไม่มีความรู้ ฉะนั้น คำว่า อวิชชาที่แปลว่า ความไม่รู้ จึงไม่ได้หมายความว่ามีความรู้เพราะทุก ๆ คนมีจิตใจซึ่งเป็นธาตุรู้ แต่ว่ารู้ผิด รู้ไม่ถูกรู้ไม่จริง ดังนี้ เรียกว่า อวิชชา ก็แปลตามพยัญชนะว่า ความไม่รู้ แต่ว่ามีความหมายดังที่กล่าวชี้แจงมานั้น ได้มีพระพุทธ-ภาษิตตรัสแสดงอธิบายไว้ว่า อวิชชานั้นคือ ไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ไม่รู้ในความดับทุกข์ ไม่รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ โดยมากตรัสแสดงอธิบายไว้ว่าคือความไม่รู้ในสัจจะทั้ง ๔ แต่ในที่บางแห่งได้มีอธิบายไว้ว่า อวิชชามีวัตถุ ๘ คือไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้ในเหตุเกิดทุกข์ ไม่รู้ในความดับทุกข์ ไม่รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ไม่รู้ในอดีตหรือในเงื่อนต้น ไม่รู้ในอนาคตหรือในเงื่อนปลาย ไม่รู้ในทั้งอดีตทั้งอนาคตหรือในทั้งเงื่อนต้นเงื่อนปลาย ไม่รู้ในปฏิจจ-สมุปบาท คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น เพราะว่าไม่รู้ในสัจจะ ๔ คือว่า ๔ ข้อข้างต้น ก็ได้อธิบายมาแล้วถึงสัจจะทั้ง ๔ นั้น ส่วนข้อที่ ๕ ไม่รู้ในอดีตหรือในเงื่อนต้น ก็หมายถึงว่า เมื่อได้รับผลอันใดอันหนึ่งในปัจจุบัน แต่ก็ไม่รู้ว่าเกิดมา

จากเหตุอะไรในอดีต และเมื่อไม่รู้ดังนี้ ก็ชื่อว่า ไม่รู้เงื่อนต้นด้วย ข้อ ๖ ไม่รู้ในอนาคตหรือเงื่อนปลาย ก็หมายความว่าเมื่อประกอบเหตุอันใดอันหนึ่งอยู่ในปัจจุบัน ก็ไม่รู้ว่าจะให้บังเกิดผลอะไรในอนาคต และเมื่อเป็นดั่งนี้ ก็ชื่อว่าไม่รู้เงื่อนปลายด้วย ข้อ ๗ ไม่รู้ในทั้งสองอย่าง ก็หมายถึงว่า ไม่รู้ในเหตุและผลทั้งสองดังกล่าวนั้น ข้อ ๘ ไม่รู้ในปฏิจจสมุปบาท ก็หมายถึงว่าไม่รู้ในธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกัน ดังที่กำลังแสดงอธิบายอยู่นี้ ข้อ ๕ ถึงข้อ ๘ ก็สรุปเข้าในข้อ ๑ ถึงข้อ ๔ นั่นเอง แต่ว่าแสดงแยกออกมาโดยยกเอากาล เวลาหรือว่าเงื่อนกับทั้งความเป็นเหตุผลที่อิงอาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกันมาเป็นหลัก เพราะว่าข้อ ๑ ถึงข้อ ๔ แสดงผลและเหตุที่เป็นสายเกิดและสายดับไว้เป็นกลาง ๆ ข้อ ๕ ถึงข้อ ๘ จึงมาเน้นที่กาลเวลาและที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกัน โดยที่เหตุผลหรือว่าผลและเหตุทั้งสายเกิดและดับ อันเป็นสัจจะทั้ง ๔ นั้น เป็นสิ่งที่เนื่องด้วยกาลเวลา คือเมื่อยกเอาปัจจุบันเป็นหลักก็เนื่องด้วยอดีต เนื่องด้วยอนาคต และเป็นสิ่งที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกัน คือว่าเนื่องกันไป เช่นเดียวกับวันนี้กับเมื่องานนี้กับวันพรุ่งนี้ วันนี้ก็เนื่องมาจากเมื่อวานนี้ และก็จะเนื่องไปถึงวันพรุ่งนี้และทั้งสามวันนี้ ก็อาศัยกันบังเกิดขึ้นไม่ใช่ว่าจะตัดขาดแยกออกจากกัน

ฉะนั้น สัจจะที่เป็นส่วนผลที่เป็นปัจจุบัน คือ ทุกขสัจจะ

สภาพที่จริงคือทุกข์ ซึ่งทุก ๆ คนได้รับอยู่ ตั้งต้นแต่ ชาติ คือความเกิด ชรา คือความแก่ มรณะคือความตาย และทุกข์ทางใจอื่น ๆ มีโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เมื่อนับว่าทุกข์ดังกล่าวนี้เป็นปัจจุบัน ก็ต้องมาจากเหตุที่เป็นอดีต คือทุกขสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ ดังที่ยกเอาตัณหาที่แสดง ฉะนั้น เมื่อได้รับทุกข์อยู่ในปัจจุบันแต่ว่าสาวไปไม่รู้ว่าเกิดจากต้นเหตุในอดีต ก็ชื่อว่าไม่รู้อดีต ทั้งไม่รู้เงื่อนต้นด้วยคือจับเงื่อนต้นไม่ถูก คราวนี้กำลังทำอะไรอยู่ในปัจจุบัน เป็นต้นว่า ถ้ากำลังเพิ่มพูนตัณหาอยู่ กำลังประกอบอกุศล ทุจริตทางกาย ทางวาจา ทางใจอยู่โดยที่ไม่รู้ถึงผลในอนาคตว่าจะต้องเป็นทุกข์ ก็ชื่อว่าไม่รู้อนาคตและก็ชื่อว่าไม่รู้เงื่อนปลายด้วยและเมื่อไม่รู้ทั้งสอง ก็เป็นอันว่าไม่รู้ทั้งสอง และก็เป็นอันว่าไม่รู้จักธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น

คราวนี้ คำว่า อดีต อนาคตนั้น ก็มีความหมายแต่เพียงว่าเวลาที่ล่วงไปแล้วกับเวลาที่ยังไม่มาถึง อาจแบ่งให้เป็นระยะยาวก็ได้ ระยะสั้นก็ได้ แบ่งให้เป็นระยะยาวก็เช่นว่า อดีตชาติเป็นอดีต อนาคตชาติคือชาติหน้าเป็นอนาคต ชาตินี้เป็นปัจจุบันแบ่งให้สั้นกว่านี้จนถึงสั้นที่สุดก็ได้ และแบ่งให้ยาวออกไปอีกเท่าไหร่ก็ได้ ว่าถึงว่า แบ่งให้สั้นก็เช่นว่า ปีที่แล้วเป็นอดีตปีหน้าเป็นอนาคต สั้นเข้ามาเดือนที่แล้วเป็นอดีต เดือนหน้าเป็นอนาคต สั้นเข้ามาเมื่อวานนี้เป็นอดีต พรุ่งนี้เป็นอนาคตสั้นเข้ามาอีกชั่วโมงที่แล้วเป็นอดีต ชั่วโมงหน้าเป็นอนาคตสั้น

เข้ามาอีก นาทีที่แล้วเป็นอดีต นาทีหน้าเป็นอนาคต สั้นเข้ามาอีกวินาทีที่แล้วเป็นอดีต วินาทีหน้าเป็นอนาคต สั้นเข้ามากว่านี้อีกเท่าไรก็ได้ เพราะฉะนั้น ก็จะเห็นได้ว่า อดีต อนาคต ปัจจุบันนั้น พิจารณากันลงไปกันจริง ๆ แล้ว ก็อาจจะสั้นที่สุดจนไม่รู้ว่าจะแบ่งอย่างไรถูก เพราะว่ามาตราสำหรับแบ่งอันเป็นวิสัยของคนจะแบ่งกันได้นั้น ไม่พอ

เพราะฉะนั้น ความรู้จักหรือความไม่รู้จักอดีต อนาคต หรือว่าเงื่อนต้น เงื่อนปลาย เมื่อว่าถึงตามอริยสัจจริง ๆ แล้วก็ไม่จำเป็นจะต้องไปหมายถึงไกลมาก ถึงชาติอดีตหรือชาติหน้าหรือแม้ในชาติปัจจุบันนี้เอง ก็ไม่จำเป็นที่จะไปหมายถึงให้ไกล แต่ว่าหมายถึงให้รู้ปัจจุบันธรรม คือธรรมที่เป็นปัจจุบันนี่แหละ เพราะว่าธรรมที่เป็นปัจจุบันนี้ มีอดีตมีอนาคตรวมอยู่ด้วยในปัจจุบันเป็นจุดเดียว คือว่าปัจจุบันนี้แหละที่เป็นตัวอนิจจตา คือความไม่เที่ยงอันหมายถึงต้องเกิด ต้องดับ ทุกขตา ความเป็นทุกข์ อันหมายถึงความที่ดำรงอยู่คงที่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปอยู่ทุกขณะ ที่เรียกว่าทุกขณะนาที และวินาทีนั้นมันก็ยาวไป และอนัตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตน คือไม่ควรจะยึดถือว่า นี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นตัวตนของเรา เทียบอย่างหยาบ ๆ ก็เหมือนกระแสน้ำที่ไหลไม่หยุดนิ่ง เมื่อเรายืนมองดูจุดเดียวของกระแสน้ำที่กำลังไหล จะมองเห็นอดีตทั้งอนาคตของน้ำ รวมกันอยู่ที่จุดเดียวของน้ำนั้นทั้งหมด

จุดที่มาถึงจำเพาะเป็นปัจจุบัน ผ่านไปก็เป็นอดีต จะมาถึงก็เป็นอนาคต พอมาถึงเป็นปัจจุบันไปทันที เพราะฉะนั้นเมื่อไม่รู้ไม่เห็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา ดั่งนี้ ในนามรูปหรือในสังขารทั้งหลาย ก็ชื่อว่าไม่รู้อดีตหรือเงื่อนต้น ไม่รู้อนาคตหรือเงื่อนปลาย ไม่รู้ธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น และก็เป็นอันว่าไม่รู้จักทุกข์ ไม่รู้จักสมุทัย ไม่รู้จักนิโรธ ไม่รู้จักมรรค ฉะนั้นท่านจึงแสดงอวิชชามีวัตถุ ๘ เพื่อที่จะขยายความออกไป เพื่อให้จับประเด็นถึงกาลเวลาและถึงความที่ต้องอาศัยกันบังเกิดขึ้นดังกล่าว และเมื่อจับประเด็นได้ถูก ก็จะโยงไปให้รู้จักสัจจะ ๔ ข้อข้างต้นนั้นด้วย เมื่อจับไม่ถูกก็เป็นอันว่าไม่รู้ไม่เห็นทั้งหมด.

สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ

"สังขาร" ตามศัพท์แปลว่าปรุงแต่ง หรือผสมปรุงแต่ง ในที่นี้ตรัสอธิบายไว้ว่า ได้แก่ กายสังขาร ปรุงแต่งทางกาย วจีสังขาร ปรุงแต่งทางวาจา และจิตตสังขาร ปรุงแต่งทางจิต โดยความหมายถึงกรรมหรือการงานที่กระทำ กายสังขารจึงหมายถึงกายกรรม กรรมที่กระทำทางกาย วจีสังขาร จึงหมายถึงวจีกรรม กรรมที่ทำทางวาจา จิตตสังขาร จึงหมายถึงมโนกรรม กรรมที่ทำทางใจ ถ้า

เป็นกรรมดี ก็มีชื่อเรียกว่า ปุญญาภิสังขาร ปรุงแต่งบุญ ถ้าเป็นกรรมชั่วก็เรียกว่า อปุญญาภิสังขาร ปรุงแต่งสิ่งที่มิใช่บุญคือบาป ถ้าเป็นอเนญชะ คือไม่หวั่นไหว อย่างหนึ่งหมายถึงสมาธิอย่างสูง ก็เรียกว่าอเนญชาภิสังขาร ปรุงแต่งสิ่งที่เป็นอเนญชะคือไม่หวั่นไหว รวมความว่าสังขารในที่นี้หมายถึงกรรมคือการงานที่กระทำ เรียกว่าสังขารก็เพราะว่าต้องปรุงแต่งคือต้องทำจึงจะเป็นกรรมขึ้นมา ดังเช่นเมื่อปรุงเต่ง คือทำบุญก็เป็นบุญ ปรุงแต่งขึ้นมาจึงจะเป็นกรรมเป็นบุญหรือเป็นบาปขึ้นฉะนั้นจึงเรียกว่าสังขาร (อธิบายในที่อื่น กายสังขารได้แก่ลมอัสสาสะปัสสาสะ วจีสังขารได้แก่วิตกวิจาร จิตตสังขารได้แก่สัญญาเวทนา)

"วิญญาณ" ท่านอธิบายไว้ ๒ อย่าง อย่างหนึ่งหมายถึงวิญญาณ ๖ คือความรู้สึกทางอายตนะทั้ง ๖ ได้แก่ เมื่อตากับรูปประจวบกันเกิดความรู้สึกเห็นรูปทางตาขึ้น เรียกว่าจักขุวิญญาณ เมื่อหูกับเสียงประจวบกัน เกิดความรู้สึกได้ยินเสียงทางหูขึ้น เรียกว่าโสตวิญญาณ เมื่อจมูกกับกลิ่นประจวบกันเกิดความรู้สึกกลิ่นทางจมูกขึ้น เรียกว่าฆานวิญญาณ เมื่อลิ้นกับรสประจวบกัน เกิดความรู้สึกรสทางลิ้นขึ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ เมื่อกายและสิ่งที่กายถูกต้องประจวบกัน เกิดความรู้สึกสิ่งที่ถูกต้องทางกายขึ้น เรียกว่ากายวิญญาณ เมื่อมโนคือใจกับธรรมคือเรื่องราวประจวบกัน เกิดความรู้สึกเรื่องทางมโน

คือทางใจขึ้น เรียกว่ามโนวิญญาณ รวมเป็นวิญญาณ ๖

อีกอย่างหนึ่งหมายถึง วิญญาณที่มาปฏิสนธิเมื่อเกิด อันเรียกว่าปฏิสนธิวิญญาณ

"นามรูป" นาม หมายถึง "เวทนา" ความรู้กินหรือเสวยสุขทุกข์หรือไม่ใช่สุข "สัญญา" ความจำ หมายถึง "เจตนา" ความจงใจ "ผัสสะ" ความกระทบ ดังที่เรียกว่าสัมผัสหมายถึงการกระทบทางใจ "มนสิการ" ความใส่ใจ หรือความกระทำไว้ในใจ รูป ก็หมายถึงรูปกายส่วนที่เป็นธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม อันเรียกว่า มหาภูตรูป แปลว่ารูปที่เป็นใหญ่ ส่วนรูปอาศัยอยู่กับมหาภูตรูปนั้น เช่น ประสาททั้ง ๕ และอื่น ๆ เรียกว่าอุปาทายรูป แปลว่า รูปอาศัย รวมเรียกว่านามรูป

"สฬายตนะ" แปลว่า อายตนะ ๖ หมายถึง อายตนะคือจักขุอันได้แก่ตา อายตนะคือโสตะอันได้แก่หู อายตนะคือฆานะอันได้แก่จมูก อายตนะคือชิวหาอันได้แก่ลิ้น อายตนะคือกายและอายตนะคือมโนหรือมนะที่แปลว่าใจ ทั้ง ๖ นี้เรียกว่าอายตนะ เพราะเป็นที่ต่ออันหมายถึงเป็นที่ต่อสิ่งที่เป็นวิสัยของตน คือ จักขุก็เป็นที่ต่อรูป โสตะก็เป็นที่ต่อสัททะคือเสียง ฆานะก็เป็นที่ต่อคันธะคือกลิ่นชิวหาก็เป็นที่ต่อรส กายก็เป็นที่ต่อโผฏฐัพพะ ส่วนมนะย่อมเป็นที่ต่อวิสัยทั้ง ๕ ข้างต้นนั่นด้วย เป็นที่ต่อธรรมคือเรื่องราวด้วย รวมเป็นอายตนะ ๖

"ผัสสะ" ได้แก่ความกระทบทางใจ อันหมายถึงเมื่อ

อายตนะภายในกับอายตนะภายนอกประจวบกัน เกิดความรู้สึกเห็นรูปเป็นต้น ทางอายตนะภายในมีตาเป็นต้นขึ้นอันเรียกว่าวิญญาณ แล้วทั้งหมดนี้ก็มาประจวบกันเข้า อันจะพึงกล่าวได้ว่ากระทบถึงจิตแรงขึ้น จึงเรียกว่าผัสสะ หรือสัมผัส เมื่อเป็นผัสสะทางตาก็เรียกว่าจักขุสัมผัส ผัสสะทางหูก็เรียกว่าโสตสัมผัส ผัสสะทางจมูกก็เรียกว่าฆานสัมผัส ผัสสะทางลิ้นก็เรียกว่า ชิวหาสัมผัส ผัสสะทางกายก็เรียกว่ากายสัมผัส ผัสสะทางมนะก็เรียกว่ามโนสัมผัส จึงรวมเป็นสัมผัส ๖

"เวทนา" หมายถึง ความรู้กินหรือเสวยสุขทุกข์หรือไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข เป็นเวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากชิวหาสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากกายสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัสบ้าง ก็รวมกันเป็นเวทนา ๖

"ตัณหา" ได้แก่ความดิ้นรนทะยานอยาก แบ่งออกเป็นรูปตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากไปในรูป สัททตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในเสียง คันธตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกลิ่น รสตัณหา ความดิ้นรนทะยายอยากไปในรส โผฏฐัพพตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในสิ่งที่กายถูกต้อง ธรรมตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในธรรมคือเรื่องราวทางใจทั้งหลาย

ในที่อื่นได้ตรัสอธิบายไว้เป็นกามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั่นเป็นนี่ วิภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพคือความไม่เป็นนั่นไม่เป็นนี่

"อุปาทาน" ในที่นี้ได้ตรัสอธิบายไว้ได้แก่ กามุปาทาน ความยึดถือกามคือสิ่งหรืออารมณ์ที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจด้วยอำนาจของกิเลสกามคือกิเลสเป็นเหตุใคร่ ทิฏฐุปาทาน ความยึดถือทิฏฐิคือความเห็น อันหมายถึงยึดถือความเห็นผิดอันทำให้เป็นผู้ถือรั้นไปตามความเห็นที่ผิดนั้น สีลัพพตุปาทาน ความยึดถือศีลและวัตร คือ ข้อประพฤติปฏิบัติอันหมายถึงยึดถือในศีลและวัตรด้วยอำนาจของตัณหาหรือว่ายึดถือว่าเป็นของขลัง อัตตวาทุปาทาน ความยึดถือวาทะว่าตนหรือว่าวาทะของตนอันหมายถึงความยึดถือตัวตนหรือว่าความยึดถือถ้อยคำของตน เช่น เมื่อตนพูดออกไปว่าผิดก็ต้องผิดเสมอ ว่าถูกก็ต้องถูกเสมอ

"ภวะ หรือ ภพ" แปลว่า ความเป็น ตรัสอธิบายไว้ว่าได้แก่ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ คำว่าภพนี้ แม้ตามศัพท์แปลว่าความเป็นแต่ว่าตามความหมายที่ใช้หมายถึงภพเป็นที่เกิดอันเรียกว่าอุปบัติภพก็มี เมื่อเกิดในที่เกิดที่เป็นกามาพจรเที่ยวไปในกาม เช่น เกิดเป็นมนุษย์และที่ต่ำลงไปก็เกิดในอบายภูมิที่สูงขึ้นก็เกิดขึ้นในที่เกิดอันเรียกว่าสัคคะ หรือสวรรค์ อันเป็น

ชั้นกามาพจรก็เรียกว่ากามภพ ที่เกิดที่สูงขึ้นไปกว่าชั้นกามาพจร คือพรหมโลกที่ไปเกิดด้วยอำนาจของรูปฌานสมาบัติ ก็เรียกว่า รูปภพ ที่เกิดที่สูงกว่านั้นอันเรียกว่าพรหมโลกเหมือนกัน แต่ว่าไปเกิดด้วยอำนาจของอรูปฌานสมาบัติ ก็เรียกว่าอรูปภพ

อุปบัติภพดังกล่าวมานี้อย่างละเอียดหมายถึงภพในจิตใจ คือ ความมีความเป็นในจิตใจที่ท่องเที่ยวไปในกามก็เป็นกามภพ ความมีความเป็นในจิตใจที่ท่องเที่ยวไปในรูปฌานก็เรียกว่ารูปภพ ความมีความเป็นในจิตใจที่ท่องเที่ยวไปในอรูปฌานก็เป็นอรูปภพ

อีกอย่างหนึ่งคำว่าภพนี้หมายถึงกรรม เรียกว่ากรรมภพ ในที่นี้พึงเข้าใจว่าหมายถึงอุปบัติภพ แต่ก็พึงเข้าใจว่าย่อมเนื่องด้วยกรรมภพ ก็เพราะว่าเมื่อเป็นกรรมชั้นใดอย่างใด ก็ย่อมส่งให้เกิดในชั้นนั้นอย่างนั้นภพที่เป็นกามก็ส่งให้เกิดในภพที่เป็นกาม ภพที่เป็นรูปก็ส่งให้เกิดในภพที่เป็นรูป ภพที่เป็นอรูปก็ส่งให้เกิดในภพที่เป็นอรูป อันหมายถึงกรรมอย่างใดก็ส่งให้เกิดในที่เกิดอย่างนั้น ย่อมมีความสัมพันธ์กันดั่งนี้ แต่ว่าในส่วนที่เป็นกรรมโดยตรงนั้น ท่านแสดงไว้ในข้อว่าด้วยสังขารดังกล่าวข้างต้นแล้ว

“ชาติ” ก็ได้แก่ความเกิด อันหมายถึงความเกิดขึ้นตั้งต้นแต่ความเกิดขึ้นในครรภ์ของมารดาสำหรับสัตว์ที่เป็นพวกชลาพุชะ คือผู้ที่นอนในครรภ์ของมารดา อันมีลักษณะเป็น

ความปรากฏขึ้นของขันธ์ทั้งหลายความได้อายตนะคือตา หู เป็นต้น ความเกิดของสัตว์จำพวกอื่นก็มีลักษณะตามควรแก่กำเนิดนั้น ๆ

"ชรามรณะ" ก็ได้แก่ ความแก่ ความตาย

รวมเป็นอาการ ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะคืออายตนะ ๖ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ และชรามรณะ รวมทั้งทุกข์อื่น ๆ มี โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น

อัทธา คือระยะกาล ๓

วิธีพิจารณาของพระพุทธเจ้าในพระสูตรหลายพระสูตร เช่น ในสังยุตตนิกายและในมหาวรรควินัยปิฎก ได้แสดงว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท จากผลสาวเข้าไปหาเหตุปัจจัย และเมื่อทรงพบเหตุปัจจัยแล้ว แม้เหตุปัจจัยนั้นก็เป็นผล ก็ทรงสาวเข้าไปหาเหตุปัจจัยสืบต่อเข้าไปโดยลำดับ นับจากชรามรณะจนถึงอวิชชา ดังที่ท่านได้แสดงไว้มีความว่า ชรามรณะย่อมมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย อุปาทานมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหามีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนามีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะมีเพราะสฬายตนะคืออายตนะ ๖ เป็นปัจจัย สฬายตนะมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

ตามที่ท่านแสดงอธิบายไว้นี้มิได้แสดงรายละเอียดมากนัก และแสดงเหมือนอย่างให้เห็นว่าอาการทั้งปวงนี้เป็นผล และเป็นปัจจัยสืบต่อกันเป็นเหมือนอย่างลูกโซ่อยู่ในปัจจุบันนี้ทั้งหมด และก็แสดงว่าได้ทรงจับผลที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนั้นและสาวเข้าไปหาเหตุปัจจัย คือจับแต่ชราและมรณะ ข้อนี้ก็สมกับที่มีแสดงไว้ว่า เมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ ขณะที่ทรงเป็นพระสิทธัตถกุมารที่เมื่อย้อนเล่าถึงเหตุการณ์ก่อนแต่ตรัสรู้นั้น เมื่อทรงเล่าเองก็ทรงเรียกพระองค์ว่าโพธิสัตว์ ว่าเมื่อทรงเป็นโพธิสัตว์ อันแปลว่าสัตว์ผู้จะตรัสรู้ ได้ทรงเห็นเทวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ซึ่งโดยความก็คือได้ทรงเห็นด้วยตาปัญญา หรือด้วยใจที่ประกอบด้วยปัญญา จึงเป็นเหตุให้ทรงสละออกทรงผนวชแสวงหาโมกขธรรม

ฉะนั้น ก็จับเอาความแก่ความเจ็บความตายนี้เอง อันย่อลงเป็นสองคือความแก่ความตาย ซึ่งก็หมายรวมความเจ็บด้วยและความทุกข์ของใจทั้งปวงมีโสกะปริเทวะเป็นต้นด้วยดังกล่าว

แล้ว สาวเข้าไปหาเหตุปัจจัยว่าชราและมรณะมีเพราะอะไรเป็นเหตุปัจจัย ก็ได้ทรงพบว่ามีเพราะชาติเป็นเหตุปัจจัย และก็ทรงจับเอาชาติสาวเข้าไปหาเหตุปัจจัยต่อไปอีก จนถึงอวิชชาดังกล่าวโดยนัยนี้ทุก ๆ อาการนั้นจึงเป็นผลด้วยเป็นเหตุปัจจัยด้วย ดังเช่นชาติเป็นเหตุปัจจัยแห่งความแก่ความตาย แต่ว่าชาติเองก็เป็นผลเพราะว่าชาติเองก็เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยคือภพ และแม้ภพเองซึ่งเป็นเหตุปัจจัยของชาติก็เป็นผลด้วยคือเป็นผลจากเหตุปัจจัยอื่นต่อไปอีกจนถึงอวิชชา และแม้อวิชชาเองก็เป็นผลด้วยเพราะเกิดจากเหตุปัจจัย ที่ท่านแสดงไว้ก็คืออาสวะ อันได้แก่กาม ภพและอวิชชา จึงอาจกล่าวได้ว่าอวิชชาเกิดจากอวิชชาเองบ้าง วนกลับลงมาเป็นเกิดจากสังขารบ้างดังนี้ ข้อสำคัญนั้นแสดงว่าเป็นผลและเป็นเหตุปัจจัยที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน

แต่ว่าในบางพระสูตร เช่น ในมหานิทานสูตร ได้มีแสดงถึงปฏิจจสมุปบาท โดยอาการเว้นจากอวิชชา สฬายตนะ จึงรวมเป็นอาการ ๑๐ แสดงอธิบายถึงการพิจารณาของพระพุทธเจ้าก็เป็นอย่างเดียวกันคือ จับเอาชรา มรณะ พิจารณาสาวเข้าไปหาชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ นามรูป วิญญาณ สังขาร จากนั้นก็ย้อนกลับมาว่าแม้สังขารก็เกิดขึ้นเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ในพระสูตรนี้แสดงวิญญาณเป็นวิญญาณที่มาเกิดในอธิบายที่ว่าเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูป คือแสดงอธิบายว่า ถ้าวิญญาณ

ไม่ก้าวลง นามรูปก็เกิดขึ้นไม่ได้ หรือว่าแม้เมื่อวิญญาณก้าวลงแล้วแต่เคลื่อนออกไปเสีย นามรูปก็บังเกิดสืบต่อมาเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่ได้ หรือว่าเมื่อวิญญาณก้าวลง นามรูปบังเกิดขึ้นจนถึงเป็นเด็ก แต่แล้ววิญญาณก็เคลื่อนออกไปเสียเมื่อเป็นดั่งนี้ นามรูปก็ต้องขาดตก จะดำรงจำเริญสืบต่อมาอีกไม่ได้ดั่งนี้

โดยอธิบายดั่งนี้ก็แสดงว่า อธิบายวิญญาณเป็นอย่างที่เรียกกันว่าปฏิสนธิวิญญาณ ส่วนอธิบายนอกจากนั้น เช่นอธิบายสังขารว่าได้แก่ สังขาร ๓ อุปาทานว่าได้แก่อุปาทาน ๔ ภพว่าได้แก่ภพ ๓ เป็นต้น ก็เป็นอย่างเดียวกันเหมือนอย่างที่ได้กล่าวอธิบายแล้ว พระอาจารย์ในภายหลังต่อมาจึงมักเข้าใจในปฏิจจสมุปบาทนี้ว่า แบ่งออกเป็น ๓ กาล คือ เป็นอดีต เป็นปัจจุบัน และเป็นอนาคต อวิชชา สังขาร เป็นอดีต วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน เป็นปัจจุบัน ภพ ชาติ ชรา มรณะ เป็นอนาคต และได้แสดงอธิบายโดยเป็นเหตุและผลไว้ว่า อวิชชา สังขาร เป็นเหตุอดีต วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นผลที่เป็นปัจจุบัน หรือเรียกว่าปัจจุบันผล ตัณหา อุปาทาน และภพที่เป็นกรรมภพ คือที่หมายถึงกรรมเป็นปัจจุบันเหตุ หรือว่าเหตุที่เป็นปัจจุบัน ภพที่เป็นอุปปัติภพ ชาติ ชรา มรณะ เป็นอนาคตผล หรือผลที่เป็นอนาคต และแสดงอธิบายไว้ว่า อวิชชาและสังขารซึ่งเป็นอดีตเหตุ หรือเหตุที่เป็นอดีตนั้น

ก็รวมเอาตัณหาอุปาทานและภพที่เป็นกรรมภพเข้าด้วย ฉะนั้น จึงนับเป็น ๕ ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และภพที่เป็นกรรมภพ จึงได้อดีตเหตุหรือว่าเหตุที่เป็นอดีต ๕ ปัจจุบันผลคือผลที่เป็นปัจจุบันก็นับได้ ๕ อยู่แล้ว คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ส่วนปัจจุบันเหตุ คือเหตุที่เป็นปัจจุบัน อันได้แก่ตัณหา อุปาทาน และภพที่เป็นกรรมภพนั้น ก็รวมเอาอวิชชาและสังขารเข้าด้วย จึงนับได้ ๕ เหมือนกัน คือ ตัณหา อุปาทาน ภพที่เป็นกรรมภพกับ อวิชชา สังขาร อนาคตผล คือภพที่เป็นอุปปัติภพ ชาติ กับชราและมรณะ โดยความก็คือวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนานั้นเอง เพราะมีอรรถคือเนื้อความอย่างเดียวกัน จะกล่าวว่า วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ก็ได้ จะกล่าวภพที่เป็นอุปปัติภพ ชาติ ชรา และมรณะก็ได้ ฉะนั้น เมื่อถือเอาเกณฑ์ ๕ ก็กล่าวเอาวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา จึงนับได้ ๕ อีก เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็น ๒๐ คือ อดีตเหตุ ๕ ปัจจุบันผล ๕ ปัจจุบันเหตุ ๕ อนาคตผล ๕ ดั่งนี้

พระอาจารย์ทั้งหลายในต่อมาได้แสดงเป็น ๓ กาล หรือเรียกตามศัพท์สามอัทธา อดีตอัทธา ปัจจุบันอัทธา อนาคตอัทธา โดยจำแนกออกเป็น อดีตเหตุ ปัจจุบันผล ปัจจุบันเหตุ และอนาคตผล ดั่งนี้ พระอาจารย์ในภายหลังทั้งในฝ่ายเถรวาท

ทั้งในฝ่ายอาจริยวาท หรือมหายาน ก็มักอธิบายปฏิจจสมุปบาทนี้เป็น ๓ กาลดั่งนี้ แต่ว่า ผู้พิจารณาธรรมหลายท่านได้แสดงความเข้าใจว่า ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นปัจจุบันเป็นผลเป็นเหตุ หรือเป็นเหตุเป็นผลที่เป็นปัจจุบัน เมื่อพระพุทธเจ้า แม้เมื่อก่อนจะตรัสรู้ได้ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท อาการทั้งปวงนี้ก็ได้มีอยู่แล้ว

เพราะฉะนั้น จึงเป็นปัจจุบันทั้งหมด แต่ว่าในเรื่องของปัจจุบันดังกล่าว และในเรื่องอัทธาที่ท่านแบ่งเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันนั้น ก็มีนัยที่จะพึงพิจารณาอยู่เหมือนกัน.

๑๒ ลูกโซ่ ร้อยโยงกัน ๑๑ ห่วงต่อกันไปเป็นสาย

พิจารณาตามหลักฐานและเหตุผลที่จะพึงเป็นไปได้ ประการแรกปฏิจจ-สมุปบาทนี้แสดงเหตุและผลหรือปัจจัยและผลหรือว่าผลเหตุหรือผลและปัจจัยที่เกิดขึ้นด้วยกัน อาศัยกันเนื่องกันไปเป็นสายตามศัพท์ว่าปฏิจจสมุปบาท ซึ่งมีความหมายดังกล่าว อาการทั้ง ๑๒ เหล่านี้จึงต้องเกิดขึ้นด้วยกันและอาศัยกัน ไมใช่เกิดขึ้นแยกกันและไม่อาศัยกัน เมื่อเป็นดั่งนี้จึงต้องทำความเข้าใจไว้ก่อนว่า

จะเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบันก็ตามก็ต้องเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ที่เกิดขึ้นด้วยกันและอาศัยกันเนื่องกันไปเป็นสายประการต่อมา ปฏิจจสมุปบาทมีอาการเป็น ๑๒ โดยเป็นเหตุปัจจัยและผลหรือว่าผลและเหตุปัจจัยของกันและกัน เมื่อเป็นดังนี้หากจะมีปัญหาว่าในฐานะเป็นเหตุปัจจัยและผลทั้ง ๒ นี้เกิดขึ้นพร้อมกันหรือเปล่า อะไรเกิดก่อน อะไรเกิดหลัง ก็จะต้องกล่าวว่า เหตุปัจจัยต้องเกิดก่อน ผลต้องเกิดทีหลัง จึงไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน เมื่อเป็นดังนี้ก็กล่าวได้ว่า ในขณะที่เหตุปัจจัยกำลังเกิดนั้น ก็เป็นปัจจุบันของเหตุปัจจัยที่กำลังเกิดนั้น ผลที่ยังไม่เกิดก็เป็นอนาคต แต่ว่าในขณะที่ผลเกิด เหตุปัจจัยนั้นก็กลายเป็นอดีต ผลก็เป็นปัจจุบัน ฉะนั้น เมื่อมีเกิดก่อนเกิดหลังจึงมีอดีต มีปัจจุบัน และมีอนาคต แต่ว่าจะต้องเป็นอดีตปัจจุบันอนาคตที่เกิดสืบเนื่องกันเป็นสายเหมือนอย่างสายโซ่ประกอบขึ้นด้วยลูกโซ่ ๑๒ ลูกรวมเป็น ๑๑ ห่วง คล้องกันเป็นสายไป เมื่อจับลูกโซ่ที่ ๑ ลูกโซ่ที่ ๑ เป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ ๒ ที่ ๓ ก็เป็นอนาคต เมื่อจับลูกโซ่ที่ ๒ ลูกโซ่ที่ ๑ ก็เป็นอดีต ลูกโซ่ที่ ๒ นั้นเองก็เป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ที่ ๓ ที่ ๔ ก็เป็นอนาคต ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า เมื่อเทียบด้วยห่วงลูกโซ่ ๑๑ ห่วงที่สอดเกี่ยวเนื่องกันเป็นสายดั่งนี้ อดีต อนาคต ปัจจุบันก็เหมือนอย่างว่าลูกโซ่ใดลูกโซ่หนึ่งที่จับนั้นเป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ข้างหลังก็เป็นอดีต ลูกโซ่ข้างหน้าก็เป็นอนาคตก็คือลูกโซ่ที่จับอยู่เป็น

ปัจจุบัน ลูกโซ่ข้างหลังเป็นอดีตของลูกโซ่ที่จับอยู่นั้น ลูกโซ่ข้างหน้าก็เป็นอนาคตของลูกโซ่ที่จับอยู่นั้น ดั่งนี้ อดีต อนาคต ปัจจุบัน จึงเป็นไปได้อย่างนี้

คราวนี้ประการต่อไปลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้ บังเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ทั้งหมด หรือว่าแบ่งเอาไว้ในอดีตชาติบ้างในอนาคตชาติบ้าง ข้อนี้ก็จะพึงเห็นได้ว่าลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้เกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ของทุกกาลเวลา เกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ทุกขณะที่สัตว์บุคคลทั้งปวงดำรงอยู่ เมื่อสัตว์บุคคลดำรงอยู่ในอดีตชาติ ลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้ก็เกิดขึ้นในอดีตชาติ ดำรงอยู่เดี๋ยวนี้เกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ จะดำรงอยู่ในอนาคตชาติก็เกิดขึ้นในอนาคตชาติ คือว่าสัตว์บุคคลนี้ดำรงอยู่เมื่อใด ขณะใด กาลใด เวลาใด ลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้ก็เกิดขึ้นเป็นไปอยู่เมื่อนั้น ขณะนั้น กาลนั้น เวลานั้น ถ้าหากว่าคำว่าเป็นปัจจุบันธรรมมีความหมายดั่งนี้ก็ใช้ได้ คือเกิดขึ้นในปัจจุบัน

ประการต่อไปก็พึงทำความเข้าใจว่า คำอธิบายแม้ตั้งแต่เบื้องต้นที่แสดงว่าเป็นพระพุทธาธิบายก็อาจจะให้เข้าใจว่าเป็นธรรมที่ไม่ใช่เป็นปัจจุบันธรรมดังกล่าว คือไม่ได้เกิดในขณะปัจจุบันเดี๋ยวนี้ทั้งหมด เช่น อธิบายถึงวิญญาณที่กล่าวไว้แล้วว่าแสดงอธิบายเป็น ๒ อย่าง คือ เป็นวิญญาณ ๖ ซึ่งฟังได้ว่าเป็นความรู้สึกทางอายตนะในปัจจุบัน ก็ไม่มีปัญหา แต่อีกอย่างหนึ่งอธิบายเป็นปฏิสนธิวิญญาณตามที่เข้าใจกันว่าเป็นวิญญาณมาเกิด เป็นวิญญาณมาปฏิสนธิ นามรูปจึงก่อเกิดขึ้น ถ้า

วิญญาณไม่มาปฏิสนธิ นามรูปก็ไม่ก่อขึ้น หรือว่าปฏิสนธิแล้วเคลื่อนออกไปเสีย นามรูปก็ต้องหยุดกันแค่นั้นไม่เติบโตขึ้น หรือแม้ว่ามาปฏิสนธิและอยู่ไปจนเป็นเด็ก แล้วก็เคลื่อนออกไปเสียอีก นามรูปก็ต้องดับกันแค่นั้น แตกสลายแค่นั้น ไม่สมบูรณ์สืบต่อมาดั่งนี้ ก็พึงเข้าใจว่า นี้เป็นอธิบายในขณะนั้น คือในขณะที่ถือปฏิสนธิตามหลักพระพุทธศาสนาที่แสดงไว้นั้น

ความที่สัตว์บุคคลทุก ๆ คนถือกำเนิดเกิดขึ้นในครรภ์ของมารดามีแสดงไว้ว่า เพราะเหตุปัจจัยคือ ๑ มารดามีระดู ๒ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน และ ๓ คันธัพพะหรือ คนธรรพ์ ท่านอธิบายว่าคือสัตว์ที่จะมาเกิดมาปรากฏขึ้น คันธัพพะหรือว่าสัตว์ที่จะมาเกิดนี้ก็น่าจะได้แก่ปฏิสนธิวิญญาณดังกล่าวนั้นเอง ในพระวินัยที่แสดงถึงการพรากชีวิตมนุษย์และในพระวินัยที่แสดงถึงให้นับอายุคือบวชได้ตั้งแต่ในครรภ์ก็ใช้คำว่า นับได้ตั้งแต่ปฐมจิต ปฐมวิญญาณ ก็พึงเห็นว่าตั้งแต่ปฏิสนธิวิญญาณดังกล่าวนั้นเอง แต่ความเห็นนี้ก็อาจจะมีผู้แย้งได้เหมือนกันว่าปฏิสนธิวิญญาณนั้นหมายถึงวิญญาณแรกในธาตุขันธ์ที่ถือกำเนิดเกิดมานี้ไม่ได้หมายถึงวิญญาณมาเกิด แต่ว่าตามพระพุทธาธิบายดังได้กล่าวมาข้างต้นดูคล้าย ๆ กับหมายถึงวิญญาณมาเกิด เพราะวิญญาณเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดนามรูป จึงมาก่อนนามรูป เมื่อวิญญาณมานามรูปจึงมาตามกันไป นั่นก็พึงเห็นว่าเป็นอธิบายวิญญาณในขณะนั้น ในขณะที่วิญญาณถือ

กำเนิดและเมื่ออธิบายวิญญาณในขณะที่ถือกำเนิดดั่งนั้น อธิบายชาติก็จึงอธิบายไปในเค้านั้น คือความที่นามรูปพร้อมทั้งวิญญาณก่อเกิดขึ้นมามีความกลับได้ขันธ์ ก็คือรูปขันธ์ นาม-ขันธ์หรือว่าขันธ์ ๕ ได้อายตนะคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมนะ จึงเป็นลักษณะของการก่อเกิดขึ้นมาตั้งแต่ในครรภ์ของมารดาจนถึงคลอดออกมาดังนี้ เป็นลักษณะของชาติที่เรียกว่าการเกิด

แสดงความแก่ความตาย ก็อธิบายในลักษณะของความแก่ความตายทั่วไป ความแก่ก็คือความทรุดโทรมของกาย ความตายก็คือความแตกทำลายของขันธ์ทั้งหลายดั่งนี้ ก็พึงเข้าใจว่าเป็นการแสดงอย่างธรรมดาสามัญ เพราะว่าอาการทั้ง ๑๒ นี้ มีขึ้นได้ในทุกระยะดังกล่าวมาข้างต้นนั้น ในระยะที่สัตว์บุคคลมาถือกำเนิดตั้งแต่ในครรภ์ของมารดาก็มีอาการทั้ง ๑๒ นี้เรื่อยมา จนถึงระยะเวลาที่แก่ที่ตายอย่างธรรมดาก็มีอาการทั้ง ๑๒ นี้ หรือว่ามีทุกระยะดังกล่าวนั้น

สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๑,๒

จักได้แสดงอธิบายความเป็นเหตุปัจจัยและผลของอาการทั้งหลายในปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเนื่องกันเป็นสาย อันจะพึงเห็นได้ในปัจจุบัน

อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขารอย่างไร กล่าวโดยย่อ อวิชชาแปลว่าความไม่รู้ หมายถึงไม่รู้ในสัจจะ มีทุกข์เป็นต้น กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ รู้ แต่ว่ารู้ไม่จริง รู้ไม่ถูก รู้ผิดจากสัจจะดังกล่าวนั้น

สังขาร กล่าวโดยย่อก็คือ ความปรุงแต่งทางกาย วาจา ใจ หมายถึงกรรมที่เป็นกรรมดีบ้างกรรมชั่วบ้าง กรรมเป็นกลาง ๆ บ้าง อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความปรุงแต่งด้วยว่า เพราะไม่รู้สัจจะ หรือรู้ผิดจากสัจจะ จึงปรุงแต่งสิ่งที่ไม่รู้นั้น ตั้งต้นแต่คิดปรุงแต่งขึ้น เห็นปรุงแต่งขึ้นในทางผิด ปรากฏเป็นมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด โมหะ ความหลง สืบไปจนถึงปรุงแต่งขึ้นเป็นตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทาน ความยึดถือ หรือว่ากล่าวตามสายอาสวะ ๓ อวิชชาดังกล่าวเป็นเหตุปัจจัยปรุงแต่งภพ คือความเป็น ตั้งต้นแต่เป็นเราสืบมาเป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ปรุงแต่งกาม คือความใคร่ความปรารถนาความรัก ตั้นต้นแต่ความใคร่ความปรารถนาความรักเราหรือรักตน ตลอดจนถึงปรุงแต่งสิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย และเมื่อเป็นดั่งนี้ก็ต้องปรุงแต่งสิ่งที่ขัดกัน อันเป็นที่ขัดใจหรือว่าขัดความรักความใคร่ความปรารถนาความพอใจ ให้เป็นสิ่งที่ไม่น่ารักใคร่ไม่น่าปรารถนาไม่น่าพอใจ เป็นคู่กัน เหล่านี้เป็นสังขาร คือเป็นความปรุงแต่งหรือเป็นเครื่องปรุงแต่งทางจิตใจ อันเกิดขึ้นเนื่องมาจากอวิชชาทั้งหมด และเมื่อได้มีการปรุงแต่งทางจิตใจอย่างนี้ก่อนแล้วก็มีการปรุงแต่งทางกาย มีการปรุงแต่งทางวาจา ติดตามมาอีกด้วย ความปรุงแต่งทั้งปวงนี้ ดังที่เรียกว่า กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร จิตตสังขารหรือ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อแสดงทาง มิจฉัตตะ หรือมิจฉาภาวะ คือ ภาวะที่ผิด อวิชชาก็เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดมิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด มิจฉาสังกัปปะ คือความดำริผิด นี้เป็นความปรุงแต่งทางจิตใจ และเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดมิจฉาวาจา เจรจาผิด มิจฉากัมมันตะ การงานผิด มิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด มิจฉาวายามะ เพียรผิด มิจฉาสติระลึกผิด มิจฉาสมาธิ สมาธิหรือตั้งใจผิด ตลอดถึงมิจฉาญาณะ รู้ผิดมิจฉาวิมุตติ พ้นผิด มิจฉาภาวะ คือภาวะที่ผิด เหล่านี้เกิดสืบมาจากอวิชชาทั้งนั้น เพราะฉะนั้น อวิชชาจึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดสังขาร คือ ความปรุงแต่ง สิ่งที่ปรุงแต่ง หรือเครื่องปรุงแต่งขึ้น เหล่านี้ ในข้อนี้จึงพึงเห็นเป็นตัวอย่าง เช่นว่า เพราะอวิชชาคือความไม่รู้ในสัจจะ หรือรู้ผิดในสัจจะ จึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดสังขาร ความปรุงแต่ง ดังเช่นปรุงแต่งภพ หรือภาวะ ความเป็น ตั้งต้นด้วยความเป็นเรา ความเป็นตน ดังกล่าวนั้น ก็คือ ปรุงแต่งอัตตา คือตัวตน ขึ้นในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาตัวตน เพราะตามสัจจะคือความจริงแล้วไม่ใช่อัตตาตัวตน แต่ว่าปรุงแต่งขึ้นเป็นอัตตาตัวตนเพราะอวิชชา อัตตาตัวตนนั้นจึงเป็นสิ่งที่อวิชชาปรุงแต่งขึ้น หรือว่าปรุงแต่งมิจฉาภาวะ มีมิจฉาทิฏฐิเป็นต้น ดังที่กล่าวมานั้น

มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด ก็คือเห็นทุกข์ว่าเป็นสุข เห็นเหตุเกิดทุกข์ว่าเป็นเหตุเกิดสุข เห็นความดับทุกข์ว่าเป็นความ

ดับสุข เห็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ว่า เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับสุข ดังนี้เป็นต้น คือ สัจจะเป็นอย่างหนึ่งแต่ว่าเห็นเสียอีกอย่างหนึ่ง ก็เพราะอวิชชาจึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความปรุงแต่ง คือว่าสร้างความเห็นผิดขึ้นนั้น ฉะนั้น สังขารที่ว่าความปรุงแต่งนั้นก็คือเป็นความสร้างขึ้น กระทำขึ้นนั้นเอง อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความสร้างขึ้น ก็คือสร้างมิจฉาภาวะต่าง ๆ ดังกล่าวมานั้น เพราะฉะนั้น อวิชชาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร คือให้เกิดความปรุงแต่งหรือให้เกิดความสร้างขึ้นกระทำขึ้น

สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณอย่างไร สังขารได้กล่าวมาแล้ว ส่วนวิญญาณได้แก่วิญญาณธาตุ คือธาตุรู้ ดังแสดงในธาตุวิภังคสูตร หรือปฏิสนธิวิญญาณดังกล่าวมาแล้ว และหมายถึงวิญญาณ ๖ คือความรู้สึกที่เกิดขึ้นทางอายตนะ ๖ สังขารคือความปรุงแต่งหรือความสร้างขึ้นนั้น ก็ปรุงแต่งหรือสร้างวิญญาณขึ้นก่อน เพราะว่าวิญญาณนั้น โดยเป็นธาตุรู้หรือโดยเป็นปฏิสนธิวิญญาณก็ตาม จะโดยเป็นวิญญาณ ๖ ก็ตาม ย่อมเป็นประธานในนามรูป หรือเป็นประธานอยู่ในสัตว์บุคคลนี้ ในธาตุวิภังคสูตรนั้น ได้แสดงธาตุ ๖ ว่า บุรุษบุคคลนี้มีธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ-ธาตุดิน อาโปธาตุ-ธาตุน้ำ เตโชธาตุ-ธาตุไฟ วาโยธาตุ-ธาตุลม อากาศธาตุ-ธาตุอากาศ คือช่องว่างและวิญญาณธาตุ-คือธาตุรู้ ธาตุ ๕ ข้างต้นเป็นธาตุที่ไม่มีความรู้

แต่ว่าธาตุที่ ๖ เป็นธาตุที่มีความรู้ รวมกันเข้าจึงเป็นบุรุษบุคคลนี้ ฉะนั้น วิญญาณจึงเป็นสิ่งสำคัญในบุรุษบุคคลนี้ ถ้าขาดวิญญาณเสียก็เป็นบุรุษบุคคลขึ้นมาไม่ได้ ร่างกายอันนี้ที่ประกอบขึ้นด้วยธาตุ ๕ ก็กลายเป็นเหมือนอย่างวัตถุ ถ้าขาดวิญญาณเสียแล้วก็คุมกันอยู่ไม่ได้ ต้องแตกสลาย และแม้หมายถึงวิญญาณ ๖ คือความรู้ทางอายตนะทั้ง ๖ วิญญาณก็เป็นสิ่งสำคัญ เป็นเบื้องต้นของความรู้ทางอายตนะทั้งหลายอนึ่ง แม้ในลำดับของขันธ์ ๕ ที่มีแสดงว่า รูป เวทนา สัญญาสังขาร วิญญาณ ก็แสดงวิญญาณถัดไปจากสังขาร อันแสดงว่า สังขารในขันธ์ ๕ คือ ความคิดปรุงหรือความปรุงคิดนั้นก็ให้เกิดวิญญาณคือความรู้สึบต่อไปด้วย เพราะฉะนั้นวิญญาณจึงเป็นสิ่งที่เกิดสะกัดหน้านามธรรมและสืบต่อหลังนามธรรม อันเป็นวิถีจิตใจหรือกระบวนการจิตใจที่แสดงไว้ในพระพุทธศาสนา ฉะนั้น สังขารคือความปรุงแต่งหรือความสร้างนั้นจึงปรุงแต่งหรือสร้างวิญญาณขึ้นก่อนในบุรุษบุคคลนี้ เพราะวิญญาณเป็นสิ่งสำคัญดังกล่าว ฉะนั้น สังขารจึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ

อีกอย่างหนึ่งเมื่อทำความเข้าใจอย่างง่าย ๆ ขึ้นอีก เมื่อปรุงแต่งไปก็ย่อมมีวิญญาณคือความรู้สึกไปด้วยกัน สืบต่อกันไป จึงจะสืบต่อไปถึงอาการอื่นได้ ถ้าปรุงแต่งหรือสร้างอะไรขึ้นมา แต่ว่าไม่มีวิญญาณ คือความรู้สึกในสิ่งนั้นบังเกิด

ขึ้นตามไปด้วยแล้ว ก็ไม่อาจจะเกิดอาการอย่างอื่นสืบต่อไปได้ และความปรุงแต่งนั้นเองก็จะต้องหยุดจะต้องพักด้วย เหมือนอย่างว่าในขณะที่หลับ วิญญาณคือความรู้สึกทางอายตนะพัก ดังจะพึงเห็นได้ว่าตามองไม่เห็นอะไร หูไม่ได้ยินอะไร ดังนี้เป็นต้นก็ปรุงแต่งอะไรไม่ได้ ต่อเมื่อตื่นอยู่วิญญาณพร้อมที่จะเกิดคือพร้อมที่จะรู้สึก เห็นรูป ได้ยินเสียง เป็นต้น จึงปรุงแต่งอะไรได้ และเมื่อปรุงแต่งในเรื่องอันใดก็รู้สึกไปในเรื่องอันนั้นด้วย ฉะนั้น สังขารจึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ดังนี้อย่างง่าย ๆ และถ้าไม่ปรุงแต่งวิญญาณก็ไม่ต้องรู้อะไร ไม่ต้องรู้สึกอะไร แต่ว่าเพราะปรุงแต่งเข้าวิญญาณจึงรู้สึกอะไร ๆ ขึ้น เหมือนอย่างว่าในขณะที่แม้ตื่นอยู่นี้กำลังนั่งสมาธิไม่ปรุงแต่งออกไปข้างนอก วิญญาณก็ไม่รู้สึกในเรื่องอะไรข้างนอก แต่ว่าในขณะที่กำลังทำสมาธินั้น ปรุงแต่งสมาธิสร้างสมาธิคือทำสมาธิ วิญญาณก็รู้สึกอยู่ในอารมณ์ของสมาธินั้น สังขารจึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณดังนี้ และตามอธิบายนี้ก็พึงเห็นในทางกลับกันว่า แม้วิญญาณเองก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขารคือความปรุงแต่งด้วย ในบาลีพระสูตรก็แสดงอธิบายไว้ดังนี้ด้วยเหมือนกัน.

สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๓,๔,๕,๖,๗

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูป อย่างไร วิญญาณได้กล่าวอธิบายแล้ว นามรูป "นาม" ก็ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ รูปก็ได้แก่มหาภูตรูปและอุปาทายรูป ดังที่ได้กล่าวแล้วเหมือนกัน แต่พึงอธิบายเพิ่มเติมว่า นามรูปซึ่งย่อลงมาจากขันธ์ ๕ นั้น นามก็ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูปก็ได้แก่รูป คือมหาภูตรูปกับอุปาทายรูปนั่นแหละ

ข้อที่แตกต่างกันอยู่ก็คือนามในที่ทั่วไปอธิบายว่า นามขันธ์ทั้ง ๔ ดังกล่าวนั้น แต่ว่าในอธิบายที่ท่านให้ไว้ในปฏิจจสมุปบาทนี้ นามได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ จึงตรงกันสองต่างกันสาม ที่ตรงกันก็คือ เวทนา สัญญา ที่ต่างกันก็คือ เจตนา ผัสสะ มนสิการ เพราะในนามขันธ์ทั้ง ๔ นั้น อีก ๒ ก็คือ สังขาร วิญญาณ ฉะนั้น ก็พึงทราบว่า แม้ชื่อจะต่างกันก็ตาม แต่อรรถคือความหมายก็คงเป็นอันเดียวกัน เพราะว่าคำว่านามนั้น เป็นคำที่กล่าวครอบถึงนามขันธ์ทั้งหมดที่เป็นอาการของจิตใจคือที่เป็นอาการที่คิดน้อมต่อรับรู้อารมณ์ทั้งหลายในนามขันธ์ทั้ง ๔ นั้น ยกขึ้นแสดงสำหรับแสดงขันธ์ ๕ ทั่วไป

ฉะนั้น เมื่อย่อขันธ์ ๕ เข้าหานามรูป รูปจึงคงเป็นรูปส่วนอีก ๔ ก็ย่อเข้าเป็นนาม พึงเข้าใจว่า นามขันธ์ ๔ ตามขันธ์ ๕ นั้น ก็ยกขึ้นแสดงสำหรับขันธ์ ๕ ฉะนั้น ในที่อื่นจึงอาจแสดงนามขันธ์ชี้เอานามธรรมอย่างอื่นก็ได้ตามความเหมาะสมเหมือนอย่างไตรสิกขาเป็นที่ย่อปฏิบัติธรรมเข้ามาทั้งสิ้น เมื่อเอามรรค ๘ ย่อเข้าหาไตรสิกขาก็ได้ข้อธรรมอย่างหนึ่ง เมื่อเอาธรรมอย่างอื่นย่อเข้าไตรสิกขา ก็ได้ชื่อธรรมแต่ละอย่างตามบทธรรมที่ได้นำเข้ามาย่อนั้น แต่ว่าโดยอรรถคือเนื้อความก็เป็นอันเดียวกัน แต่ก็ยังมีปัญหาว่า วิญญาณเกิดในอันดับไหนในหมู่นามธรรมเหล่านี้ ผู้ศึกษาธรรมเมื่อศึกษาขันธ์ ๕ ก็ย่อมพบว่าเรียงวิญญาณไว้ภายหลัง ว่า เวทนา สัญญา สังขาร

วิญญาณ แต่ว่าในการแสดงการเกิดของวิญญาณทางอายตนะ คือวิญญาณ ๖ กลับแสดงว่าวิญญาณเกิดก่อน คืออาศัยตาและรูปเกิดจักขุวิญญาณ แล้วก็เกิดจักขุสัมผัส เกิดเวทนา แล้วก็เกิดสัญญา แล้วก็เกิดสัญเจตนาเป็นต้นไปตามลำดับที่เกิดทางอายตนะนี้ วิญญาณจึงเกิดก่อน ถัดจากวิญญาณจึงเกิดสัมผัส ซึ่งเว้นไว้มิได้แสดงในขันธ์ ๕ แล้วก็เวทนา สัญญา แล้วก็สัญเจตนา เป็นต้น สำหรับสัญเจตนาเป็นต้นนี้ ท่านอธิบายว่าได้แก่สังขารในขันธ์ ๕ นั่นแหละ แต่ว่าใช้ชื่อต่างออกไป ตามลำดับที่เกิดขึ้นจึงถือว่าวิญญาณเกิดก่อน นำหน้านามธรรมหรือนามขันธ์ทั้งหมด ข้อนี้ก็สมกับที่ลำดับแสดงในปฏิจจสมุปบาทที่แสดงว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูป จะต้องมีวิญญาณเป็นปัจจัยขึ้นก่อน นามข้ออื่นจึงบังเกิดขึ้น ฉะนั้น ในอธิบายนามรูปในปฏิจจสมุปบาทจึงตัดวิญญาณยกเอาเวทนาสัญญาและก็ต่อด้วยเจตนาผัสสะกับมนสิการ สำหรับผัสสะนั้นก็อยู่อันดับถัดจากวิญญาณดังกล่าวมาข้างต้น สำหรับเจตนากับมนสิการนั้นก็พึงสงเคราะห์เข้าในสังขารได้ เพราะว่าคำว่าสังขารนี้สงเคราะห์เอานามธรรมทั้งปวงเข้าได้ ท่านจึงได้จัดย่อลงเป็นกุศลบ้างอกุศลบ้างดังกล่าวมาในครั้งก่อนนั้นแล้ว

จึงถึงปัญหาว่า ทำไมในขันธ์ ๕ จึงเรียงวิญญาณไว้ถัดจากสังขารไม่เรียงวิญญาณไว้ถัดจากรูปตามลำดับที่เกิดว่ารูป วิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร ดั่งนี้ ก็ตอบได้ว่า

เพราะในขันธ์ ๕ นั้นมุ่งสำหรับเป็นข้อที่ยกขึ้นพิจารณาทางวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือเป็นภูมิของวิปัสสนาอันเรียกว่าวิปัสสนาภูมิ หมายถึงเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ฉะนั้น จึงจำที่จะต้องยกเอาข้อที่พิจารณาเห็นได้ง่ายเข้าไปหายาก หรือว่าจากหยาบเข้าไปหาละเอียด จึงได้เรียงรูปไว้เป็นอันดับหนึ่ง เพราะว่ารูปนั้นเป็นของหยาบยกขึ้นพิจารณาให้เห็นได้ง่าย มาถึงนามธรรมซึ่งเนื่องเข้ามาถึงจิตใจ เวทนาก็เป็นของหยาบเป็นของคาบเกี่ยวกันอยู่ระหว่างกายและจิต จึงได้ยกเอาเวทนาขึ้นเป็นอันดับสอง แล้วถัดมาก็เป็นสัญญา เป็นสังขาร ซึ่งเรียงตามลำดับได้ เพราะว่าเป็นของที่หยาบและสัมพันธ์กันกับเวทนา เมื่อพิจารณาเห็นเวทนา สัญญา สังขาร ชัดขึ้น จึงมาถึงวิญญาณซึ่งเป็นของละเอียด เป็นอาการแรกของนามธรรมซึ่งอาศัยอายตนะภายในและภายนอกประจวบกัน ฉะนั้น ในขันธ์ ๕ จึงได้เรียงวิญญาณไว้ท้าย

อีกอย่างหนึ่ง ได้มีบางพระสูตรได้แสดงวิญญาณไว้เป็นสองสืบต่อทั้งข้างหน้าทั้งข้างหลังคืออาศัยอายตนะบังเกิดวิญญาณแล้วก็เวทนา สัญญา สังขาร แล้วก็เกิดวิญญาณถัดจากสังขารอีก โดยนัยนี้ก็พึงเห็นอธิบายว่า เมื่อถึงสังขารก็เกิดวิญญาณถัดจากสังขารอีกด้วย คือเมื่อเกิดความปรุงขึ้นหรือเกิดความคิดปรุงอันเป็นกองสังขารในขันธ์ ๕ เมื่อคิดปรุงไปหรือว่าปรุงคิดไปก็รู้ไปด้วย ความที่รู้ไปด้วยนั้นก็คือวิญญาณ

แล้วก็เกิดผัสสะเวทนาเป็นต้นสืบเนื่องกันไปอีกเป็นทำนองเป็นวงกลม ในเมื่อกระแสความคิดไม่หยุด ดังเช่นในเมื่อบุคคลคิดถึงอะไรติดต่อกันไปนาน ๆ กระแสความคิดไม่หยุด นามธรรมเหล่านี้ก็บังเกิดสัมพันธ์กันไปเป็นวงกลม ดังจะพึงเห็นได้ว่า ในความคิดทั้งปวงนั้นก็ต้องอาศัยอายตนะ ในขณะที่นั่งคิดปรุงหรือปรุงคิดเรื่องต่าง ๆ ก็อาจไม่ใช้ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ที่เป็นประสาททั้ง ๕ แต่ใช้มนายตนะ กับธรรมายตนะ คือคู่ที่ ๖ แล้วก็เกิดวิญญาณ ผัสสะ เวทนา สัญญา สังขาร แล้วก็เกิดวิญญาณขึ้นอีก แล้วก็วนไปเป็นผัสสะเวทนา เป็นต้น เป็นวงกลมไปดั่งนี้ พึงจะอธิบายดั่งนี้ด้วย แต่ว่าในเมื่อความคิดที่ขาดกระแสลง ก็พึงเห็นอธิบายตามอภิธรรมที่อธิบายว่าเมื่อวิถีจิตดำเนินไปถึงตทาลัมพนจิต จุติจิต ก็สรูปเข้าในสังขารนี่แหละ ก็ตกภวังค์ในอารมณ์หนึ่ง ๆ ครั้นรับอารมณ์อื่นจิตก็ขึ้นจากภวังค์มาสู่วิถีจิตใหม่ แล้วก็ตกภวังค์ไปอีกในอารมณ์นั้น เป็นอันว่าตามอธิบายในอภิธรรมนี้ทุกอารมณ์ที่จิตรับ จิตต้องขึ้นจากภวังค์เป็นปฏิสนธิจิตและก็มาถึงจุติจิต แล้วก็ตกภวังค์ในทุกอารมณ์ นี้เป็นอธิบายในอภิธรรม ฉะนั้นจึงจำที่จะต้องแบ่งเขตกันดังกล่าว เพื่อไม่ให้สับสน ว่าเมื่อยังไม่สิ้นกระแสความคิด ความคิดยังสืบเนื่องเป็นกระแสไปเป็นสังขารแล้วก็เกิดวิญญาณขึ้นใหม่แล้วก็เป็นผัสสะ เป็นเวทนาเป็นต้น เป็นวงกลม แต่ว่าเมื่อสุดกระแสลงก็สิ้นสุดกันคราว

หนึ่ง ๆ เหมือนดังอธิบายในอภิธรรมนั้น เมื่อนามธรรมบังเกิดขึ้นเป็นวงกลมวิญญาณจึงอยู่หน้าก็ได้อยู่หลังก็ได้ เกิดขึ้นทีแรกอยู่ข้างหน้า แต่ก็เกิดขึ้นต่อจากสังขาร ดังจะเห็นได้ง่าย ๆ ว่าคิดไปก็รู้ไปด้วย ความคิดนั้นเป็นสังขาร ความรู้ไปด้วยนั้นเป็นวิญญาณ

และก็พึงทราบว่า แม้ผัสสะมีอยู่ แต่ในขันธ์ ๕ นั้นก็ไม่แสดงผัสสะ คือตัดผัสสะออกเสีย แต่ก็พึงทราบว่า ในกระแสของจิตที่บังเกิดขึ้นนั้นย่อมมีผัสสะอยู่ด้วย และผัสสะนี้ก็เป็นอาการของจิตข้อสำคัญข้อหนึ่ง ดังที่ยกแสดงในปฏิจจสมุปบาท เพราะฉะนั้น นามรูปในปฏิจจสมุปบาท จะแสดงชี้เอาอย่างที่ท่านได้แสดงอธิบายไว้ ไม่กล่าวถึงวิญญาณก็ได้ จะแสดงตามนัยขันธ์ ๕ ก็ได้ คือมีวิญญาณด้วยต่อท้ายสังขาร แต่ว่าจะต้องอธิบาย เพราะฉะนั้น เพื่อตัดกังวลอันจะต้องอธิบายให้เข้าใจ ท่านจึงไม่ยกเอาวิญญาณขึ้นมาว่าไว้อีก ซึ่งก็พึงทำได้เพราะนามนั้นครอบถึงนามธรรมทั้งหมด ดังกล่าวมาข้างต้นนั้นและเมื่อมีนามขึ้นก็ย่อมมีรูป อันหมายถึงรูปที่เป็นอุปาทินนะคือรูปที่มีใจครอง ไม่ได้เป็นรูปที่เป็นอนุปาทินนะคือเป็นศพหรือเป็นวัตถุ เมื่อมีนามจึงมีรูปที่เป็นอุปาทินนะนั้น และวิญญาณย่อมเป็นปัจจัยให้รูปเป็นอุปาทินนะดังกล่าวโดยตรง ดังพระพุทธภาษิตที่แสดงไว้แปลความว่า “กายนี้ไม่นานหนอ จักนอนทับแผ่นดิน ปราศจากวิญญาณ อันเขาทิ้งเสียแล้ว เหมือนอย่าง

ท่อนไม้ ไม่มีประโยชน์" ฉะนั้น รูปกายที่ปราศจากวิญญาณแล้ว จึงกลายเป็นอนุปาทินนะคือเป็นศพ แต่เมื่อมีวิญญาณอยู่ย่อมเป็นอุปาทินนะ คือเป็นรูปกายที่มีชีวิตขึ้น วิญญาณจึงเป็นปัจจุบันให้เกิดนามรูปดั่งนี้

เพราะนามรูปเป็นปัจจัยเกิดสฬายตนะ คืออายตนะ ๖ และอายตนะ ๖ นั้นก็ได้แก่ จักขุ ตา โสตะ หู ฆานะ จมูก ชิวหา ลิ้น กายะ ก็คือกาย มนะก็แปลว่าใจเหมือนกัน แต่ว่ามนะในที่นี้หมายถึงใจที่เป็นอายตนะ คือเป็นที่ต่อวิสัยคืออารมณ์ทั้งปวง เป็นอายตนะเช่นเดียวกับจักขุ โสตะ เป็นต้น ซึ่งเป็นที่ต่อวิสัยคืออารมณ์ของตน จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ นี้หมายถึงที่เป็นประสาทไม่ได้หมายถึงรูปหู รูปตา เป็นต้น ในที่นี้เรียกว่าอายตนะที่แปลว่าที่ต่อ เพราะนามรูปมีขึ้น อายตนะทั้ง ๖ นี้จึงมีขึ้น หมายถึงว่าพร้อมที่จะต่อ พร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ในการต่อวิสัย คือสิ่งที่เป็นอารมณ์ของตนเช่นว่าจักขุก็พร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ต่อรูป ตลอดจนถึงมนะก็พร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ คือต่อกับวิสัยคืออารมณ์ทั้งหลาย ท่านอธิบายว่าวิสัยของมนะนั้นต่อกับอารมณ์ได้ทุกอย่าง แต่ว่าวิสัยของจักขุ โสตะ มานะ ชิวหา กายะ ทั้ง ๕ นี้ต่อได้เฉพาะวิสัยของตน เช่นว่าจักขุก็ต่อได้เฉพาะรูป โสตะก็ต่อได้เฉพาะเสียง แต่ว่ามนะนั้นต่อได้ทั้ง ๖ อย่าง ส่วนวิสัยที่เป็นเฉพาะของตนของมนะนั้นก็คือธรรมะ คือเรื่องราวมีเรื่องของรูปเสียง เป็นต้น

แต่ว่าทั้ง ๖ นี้จะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ในการต่อได้ ก็จะต้องมีนามรูปนี้เป็นปัจจัยคือนามรูป รูปต้องเกิดขึ้นก่อนอันหมายถึงว่านามธรรมที่เป็นอาการของจิตใจและรูปอันเป็นอุปาทินนะ เมื่อนามรูปมีขึ้น เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดอายตนะ ๖ ขึ้นดังนี้

เพราะสฬายตนะ คืออายตนะ ๖ เป็นปัจจัยเกิดผัสสะ ในข้อนี้ก็เห็นได้ชัด เพราะเมื่ออายตนะทั้ง ๖ ปฏิบัติหน้าที่ต่อวิสัยคืออารมณ์ของตน เป็นต้นว่า จักขุก็ต่อรูป จึงเกิดผัสสะขึ้น ตามลำดับกระแสจิตนั้น เมื่ออายตนะต่อกันเกิดวิญญาณขึ้นก่อนแล้วเกิดผัสสะ ดังที่มีแสดงไว้ว่า อาศัยตาและรูปเป็นต้นเกิดจักขุวิญญาณ อาศัยความประชุมกันของสิ่งทั้ง ๓ คือ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ เกิดผัสสะดังที่เรียกว่าจักขุสัมผัสเป็นต้น แต่ว่าในที่นี้ ได้ตัดเอาวิญญาณออกเสีย ยกเอาผัสสะขึ้นมากล่าวในลำดับ เพราะต้องการแสดงปฏิจจสมุปบาททางอริยสัจ เมื่อเข้าใจดั่งนี้แล้วก็ย่อมจะเห็นทางสัมพันธ์กันได้ชัดขึ้น เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยเกิดผัสสะขึ้นดั่งนี้

เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเกิดเวทนา ข้อนี้ก็เป็นไปตามลำดับสามัญ

เพราะเวทนาเป็นปัจจัยเกิดตัณหา ข้อนี้แสดงถึงสายสัมพันธ์ระหว่างวิถีจิตที่ดำเนินไป คือว่า สายวิถีจิตกับสายกิเลสและเป็นสายสัมพันธ์ที่แสดงใช้ในที่ทั้งปวงตรงกัน ก็เพราะ

เวทนาเป็นปัจจัย เกิดตัณหาเวทนานั้นเป็นสุขเวทนาก็มี ทุกขเวทนาก็มี อทุกขมสุขเวทนาก็มี เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา เป็นกามตัณหาบ้าง ภวตัณหาบ้าง วิภวตัณหาบ้าง กล่าวอีกอย่างหนึ่ง เป็นปัจจัยให้เกิดรูปตัณหาบ้าง สัททตัณหาบ้าง คันธตัณหาบ้าง รสตัณหาบ้าง โผฏฐัพพตัณหาบ้าง ธรรมตัณหาบ้าง คือตัณหาในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมคือเรื่องราวทั้งหลาย ถ้าเป็นสุขก็ให้เกิดกามตัณหาบ้าง ภวตัณหาบ้าง ถ้าเป็นทุกข์ก็ให้เกิดวิภวตัณหา อีกอย่างหนึ่ง เมื่อแสดงว่าเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสคือ ราคะ โทสะ โมหะ สุขเวทนาก็เป็นปัจจัยให้เกิดราคะ คือความติดความยินดี ทุกขเวทนาก็เป็นปัจจัยให้เกิดโทสะ ความโกรธแค้นขัดเคือง อทุกขมสุขเวทนาก็เป็นปัจจัยให้เกิดโมหะ คือความหลง เพราะไม่รู้ แต่ว่าในสายปฏิจจสมุปบาทนี้ยกเอาตัณหาขึ้นว่า เมื่อเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ก็พึงเป็นความอธิบายดังกล่าว เวทนาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาดั่งนี้.

สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๘,๙

เพราะตัณหาเป็นปัจจัยเกิดอุปาทานอย่างไร ตัณหาคือความทะยานอยาก ความดิ้นรนของใจ จำแนกออกเป็นตัณหา ๓ หรือตัณหา ๖ ดังกล่าวแล้ว อุปาทาน คือความยึดถือ ท่านแสดงอธิบายอุปาทาน ๔ ดังที่กล่าวแล้วเหมือนกัน กล่าวสั้นเมื่อมีตัณหาคือความอยากในสิ่งใด ก็ย่อมเกิดความยึดในสิ่งนั้น ฉะนั้น เมื่อแสดงอธิบายตัณหา ๖ มีรูปตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก

ในรูป เป็นต้น ก็ย่อมเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน คือความยึดถือในรูปเป็นต้น คือเมื่อมีความอยากในรูปก็ย่อมมีความยึดในรูป มีความอยากในเสียงก็ย่อมมีความยึดในเสียงมีความอยากในกลิ่นก็ย่อมมีความยึดในกลิ่น มีความอยากในรสก็ย่อมมีความยึดในรส มีความอยากในโผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง ก็ย่อมมีความยึดในโผฏฐัพพะนั้น มีความอยากในธรรมคือเรื่องราว ก็ย่อมมีความยึดในธรรมคือเรื่องราว

รวมความว่า อยากในสิ่งใดก็ย่อมยึดในสิ่งนั้น หรือว่าเมื่อแสดงอธิบายในตัณหา ๓ กามตัณหา ความยากในกาม ก็ย่อมมีความยึดในกาม อยากในภพ ก็ย่อมมีความยึดในภพ อยากในวิภพ คือความไม่เป็นนั่นเป็นนี่ ก็ย่อมมีความยึดอยู่ในวิภพนั้น และเมื่อพิจารณาตามที่ท่านแสดงอธิบายอุปาทาน ๔ มี กามุปาทาน ยึดถือในกามเป็นต้น ก็จะพึงเห็นความสัมพันธ์ดังนี้ เมื่อมีความอยากในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมคือเรื่องราว ก็ย่อมมีความยึดอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมคือเรื่องราวนั้น โดยเป็นกาม คือ เป็นสิ่งที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ ดังนี้จึงเรียกว่า กามุปาทาน ความยึดถือในกาม ทั้งนี้ก็เพราะว่ามีทิฏฐิคือความเห็นในรูป เสียงเป็นต้นนั้นว่าเป็นกาม คือเป็นสิ่งที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ จึงชื่อว่ายึดถือทิฏฐิคือความเห็นอีกด้วย ดังนี้จึงเรียกว่า ทิฏฐุ-ปาทาน ความยึดถือในทิฏฐิคือความเห็น และเมื่อเป็นดังนี้

จะปฏิบัติในศีล คือจะงดเว้นอะไรก็ดีจะปฏิบัติในวัตร คือข้อประพฤติปฏิบัติอันใดก็ดี ก็เพื่อกาม มีกามเป็นที่ตั้ง จึงเป็นอันยึดถืออยู่ในศีลคือข้อที่เว้น ในวัตรคือข้อที่ประพฤติปฏิบัตินั้น ๆ ด้วย ดังนี้ จึงชื่อว่า สีลัพพตุปาทาน ยึดมั่นอยู่ในศีลในวัตร และก็ย่อมมีวาทะคือการกล่าวด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิ คือความเห็นว่าเป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ในรูปเสียงเป็นต้นนั้น ๆ ด้วย จึงเป็นอันยึดถืออยู่ในวาทะว่าตน เรียกว่า อัตตวาทุปาทาน ความยึดถือในวาทะว่าตน ตัณหา จึงเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ดังนี้

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเกิดภพ อย่างไร อุปาทานคืออะไรได้กล่าวแล้ว ส่วนภพหรือภาวะก็ได้กล่าวแล้วว่า หมายถึงกามภพ รูปภพ อรูปภพ อีกอย่างหนึ่งได้แก่กรรมภพ อุปบัติภพ คำว่าภพนั้นในภาษาไทยก็นำมาใช้ว่า กามภพเป็นต้น และก็เป็นที่เข้าใจกันว่า หมายถึงโลกหรือพิภพ หรือที่ที่ไปเกิดโดยเป็นโลกหรือเป็นสถานที่ใดสถานที่หนึ่ง แต่ว่าคำว่าโลกหรือพิภพเป็นอีกคำหนึ่ง ส่วนคำว่าภพในที่นี้ หมายตรง ๆ ตามศัพท์ว่า ความมีความเป็นหรือว่าที่มีที่เป็นอันตั้งอยู่ในจิตใจเป็นความมีความเป็น หรือว่าเป็นที่มีที่เป็นของจิตใจส่วนหนึ่งเป็นความมีความเป็นหรือว่าที่มีที่เป็นของกายอีกส่วนหนึ่ง ภพของจิตใจนั้นยังเกิดขึ้นตั้งอยู่ในจิตใจเอง แต่ว่าภพของกายนั้นเกิดขึ้นตั้งอยู่ที่กายในภายนอก

คราวนี้เมื่อแสดงอธิบายภพ ว่าได้แก่กรรมภพ ภพคือกรรมและอุปบัติภพ ภพคืออุปบัติ และที่แสดงอธิบายว่า ได้แก่กามภพ รูปภพ และอรูปภพนั้น พึงเข้าใจได้ดั่งนี้ กรรมที่บุคคลกระทำชื่อว่าเป็นภพอย่างหนึ่ง คือเป็นความมีความเป็นของจิตใจอย่างหนึ่ง ดังเช่นเมื่อเป็นกรรมดีก็เป็นกรรมภพฝ่ายดีในจิตใจ คือ ปรากฏเป็นความเป็นดีความมีดีของจิตใจ เมื่อทำชั่วคือเป็นกรรมชั่ว ก็ปรากฏเป็นความเป็นชั่วความมีชั่วของจิตใจ กรรมดีและกรรมชั่วนั้นเมื่อเป็นชั้นกามาวจร คือหยั่งลงในกาม หรือเที่ยวไปในกาม ก็เป็นกามภพ ส่วนความดีหรือว่ากรรมดีอันเป็นขั้นรูปฌาน คือสมาธิที่แน่วแน่ มีรูปเป็นอารมณ์อันเรียกว่า รูปฌาน ก็เป็นรูปภพ เมื่อเป็นกรรมดีที่เป็นอรูปฌานคือฌานที่มีอรูปเป็นอารมณ์ ก็เป็นอรูปภพ นี้เป็นกามภพ รูปภพ อรูปภพ ฝ่ายกรรม คือฝ่ายกรรมภพของจิตใจ เพราะว่ากรรมที่เป็นกามาวจรอันมีทั้งความชั่วทั้งความดี ที่เป็นรูปาวจร อันเป็นความดีที่เป็นขั้นรูปฌาน ที่เป็นอรูปาวจร คือเป็นความดีที่เป็นขั้นอรูปฌาน เป็นกรรมภพที่ตั้งอยู่ในจิตใจเกิดขึ้นในจิตใจทั้งหมด และก็พึงทราบว่า เป็นภพที่ประกอบด้วยตัณหา อุปาทาน ดังกล่าวมานั้น ดังนี้เป็นกรรมภพ

ส่วนอุปบัติภพ ภพคือความเข้าไปถึงนั้น หมายถึงภพคือความมีความเป็นหรือที่มีที่เป็น อันเป็นวิบากคือเป็นผลของภพที่เป็นกรรมภพ กรรมภพที่เป็นฝ่ายกามภพ ก็เป็นเหตุให้เข้าถึง

กามภพที่เป็นส่วนผล คือเกิดเป็นหรือว่าเกิดมีภาวะที่เป็นกามอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น กรรมภพที่เป็นรูปภพ ก็เป็นเหตุให้เข้าถึงรูปภพที่เป็นผลหรือเป็นวิบาก คือเข้าถึงภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นรูปภพขึ้น กรรมภพที่เป็นอรูปภพ ก็เป็นเหตุให้เข้าถึงอรูปภพ ที่เป็นวิบากหรือเป็นผล คือเข้าถึงภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอรูปภพขึ้น เป็นอุปบัติภพทางจิตใจก่อน แล้วก็เป็นอุปบัติภพทางกาย ดังจะพึงเห็นได้ ดังที่ท่านแสดงไว้ ภพที่เป็นภายนอกคือเป็นความมีความเป็นหรือที่มีที่เป็นของกายภาวะเป็นมนุษย์เป็นสัตว์เดรัจฉาน และภาวะเป็นสัตว์นรกเป็นเปรตเป็นอสุรกาย และภาวะที่เป็นเทพ อันเป็นกามาวจรชั้นใดชั้นหนึ่ง อันสรุปว่า ภาวะที่เป็นสัตว์นรกเป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นเปรตอสุรกายเหล่านี้เป็นกามภพฝ่ายทุคติ ภาวะที่เป็นมนุษย์เป็นเทพที่เป็นชั้นกามาวจรทั้งหลาย เป็นภพที่เป็นฝ่ายสุคติก็นับว่าเป็นกามภพด้วยกัน ภาวะที่เป็นรูปภพชั้นต่าง ๆ ก็เป็นรูปภพ ภาวะที่เป็นอรูปภพต่าง ๆ ก็เป็นอรูปภพ ภพเหล่านี้คืออุปบัติภพ ย่อมมีขึ้นเพราะกรรมภพ คือเมื่อกรรมภพอันหมายถึงกรรมเป็นฝ่ายกามาวจร ถ้าเป็นบาปอกุศล ก็นำไปให้อุปบัติในทุคติ ถ้าเป็นบุญเป็นกุศลก็นำไปให้อุปบัติในสุคติ รูปภพที่เป็นอุปบัติภพก็เกิดจากกรรมภพที่เป็นฝ่ายรูปาวจร อรูปภพที่เป็นอุปบัติภพก็เกิดจากกรรมภพที่เป็นฝ่ายอรูปาวจร คือกรรมภพที่เป็นฝ่ายอรูปภพนั้นเอง รวมความว่า กรรมอย่าง

ใดก็ให้อุปบัติอย่างนั้น คราวนี้มาพิจารณาเข้ามาดูในปัจจุบัน ก็พึงเข้าใจว่าภพทุกชั้นทั้งฝ่ายกรรมทั้งฝ่ายอุปบัติย่อมมีอยู่ในปัจจุบันนี้เอง ในจิตใจด้วยกัน

กล่าวคือ เมื่อเป็นกรรมอันใดก็ย่อมเป็นอุปบัติ คือเข้าถึงอันนั้น เป็นกรรมขึ้นเมื่อใดก็เป็นอุปบัติคือเข้าถึงผลเมื่อนั้น เมื่อทำกรรมดีคือเป็นกรรมดีขึ้นก็เป็นคนดีขึ้นทันที เมื่อทำกรรมชั่วก็เป็นคนชั่วขึ้นทันที กรรมดีหรือกรรมชั่วนี้คือกรรมภพ ความเป็นคนดีหรือความเป็นคนชั่วนี้เป็นอุปบัติภพ กรรมภพและอุปบัติภพมีขึ้นทันทีในปัจจุบัน

และก็อาจแบ่งได้เป็น กามภพ รูปภพ อรูปภพ ได้ กล่าวคือ เมื่อเป็นกรรมชั่วก็เป็นสัตว์นรก เป็นสัตว์เดียรฉาน เป็นเปรตเป็นอสูรกายทางจิตใจในปัจจุบันทันที เมื่อเป็นกรรมดีก็เป็นมนุษย์เป็นเทพทางจิตใจขึ้นทันที เมื่อเป็นกรรมที่เป็นรูปฌานก็เป็นรูปภพขึ้นทันทีเมื่อเป็นกรรมที่เป็นอรูปฌานก็เป็นอรูปภพขึ้นทันทีทางจิตใจ เพราะฉะนั้น ภพจึงมีในปัจจุบันได้ดั่งนี้ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเกิดภพดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงอธิบายว่า ภพ คือความมีความเป็นนี้ ตั้งต้นแต่ความมีเราความเป็นเรา ภพนี้จึงเป็นกำเนิดของอัตตาหรืออาตมัน ตัวตน เพราะอุปาทานคือความยึดถือเป็นปัจจัย จึงมีความเป็นเรา คือว่ามีอัตตามีอาตมันตัวตนขึ้นอันสืบไปถึงมีของเรา ดังมีอาการที่แสดงไว้ว่า **“เอตํ มม”** นี้ของ

เรา **“เอโสหมสฺมิ”** เราเป็นนี้ **“เอโส เม อตฺตา”** นี้เป็นอัตตาตัวตนของเรา ดังนี้

ความเป็นเราดังกล่าวนี้ เกิดขึ้นเพราะอุปาทานคือความยึดถือ เมื่อมีความยึดถืออยู่ในสิ่งใดก็ย่อมมีความเป็นเรา มีความเป็นของเราขึ้นอยู่ในสิ่งนั้น เมื่อมีความยึดถืออยู่ในขันธ์ ๕ ก็ย่อมมีความเป็นเรา มีความเป็นของเราอยู่ในขันธ์ ๕ นั้น ดั่งนี้เป็นต้น อุปาทานจึงเป็นเหตุให้เกิดภพขึ้นดั่งนี้.

สายสัมพันธ์ที่ ๑๐,๑๑ กับปฏิจจสมุปบาท คืออริยสัจพิสดาร

เพราะภพเป็นปัจจัยเกิดชาติอย่างไร ภพกับชาติดูเหมือนคล้ายกันจนถึงยากที่จะแยกออกจากกันได้ แต่อันที่จริงมีลักษณะคนละอย่าง ส่วนความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกันนั้นย่อมมีอยู่ ถ้าไม่พิจารณาให้ถ่องแท้ก็จะจับปนกันไป มิใช่แต่จำเพาะสองอาการนี้เท่านั้น แม้อาการอื่นก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน

"ภพ" นั้นได้กล่าวแล้วว่า มีความหมายตรงตัวตามคำแปลว่า

ความเป็นความมี ภพภายในก็ตั้งขึ้นในจิตใจ ภพภายนอกตั้งขึ้นที่กายแต่ว่าในที่นี้มุ่งถึงภพภายใน คือตั้งขึ้นที่จิตใจ อันได้แก่ความเป็นความมี โดยเป็นกรรมและเป็นอุปบัติคือความเข้าไปถึง ฉะนั้น จึงมีปัญหาว่า ความเข้าไปถึงนั้นเข้าไปถึงซึ่งอะไร ก็ตอบได้ว่า เข้าไปถึงซึ่งชาติคือความเกิด อุปบัติคือความเข้าไปถึง นี่เป็นภพ ส่วนความเกิดเป็นชาติสืบจากภพดังกล่าว ภพคือความเข้าไปถึงก็คือเข้าไปถึงซึ่งชาติ

"ชาติ" คือความเกิด แสดงโดยทั่วไปก็เช่นว่า ความเกิดโดยเป็นมนุษย์แห่งมนุษย์ทั้งหลาย โดยเป็นสัตว์เดรัจฉานแห่งสัตว์เดรัจฉานทั้งหลายดังนี้เป็นต้น ธรรมแสดงอธิบายถึงชาติโดยทั่วไปก็แสดงว่าความเกิด ความเกิดขึ้น ความปรากฏขึ้นของขันธ์ทั้งหลาย ความได้อายตนะ ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นลักษณะของชาติ คือความเกิดที่แสดงโดยทั่วไป ธรรมาธิบายที่เป็นพระพุทธาธิบายในพระสูตรหนึ่งได้แสดงว่า ถ้าภพไม่มีชาติคือความเกิดเป็นมนุษย์เป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นต้นก็ย่อมไม่มี และภพนั้นก็ทรงแสดงชี้เอา กามภพ รูปภพ อรูปภพ ดังกล่าวนั้น กล่าวสั้นภพคือความเป็นความมี มีกรรม มีอุปบัติ เป็นกรรมเป็นอุปบัติตั้งขึ้นในจิตใจก่อน เมื่อเป็นดั่งนี้ ก็มีชาติต่อทันที ภพที่เป็นกรรมนั้นเป็นเหตุแห่งภพที่เป็นอุปบัติ ภพที่เป็นอุปบัตินั้นจะเป็นอุปบัติขึ้นได้ก็ต้องมีชาติต่อไปทันที เพราะอุปบัติคือความเข้าถึง เข้าถึงซึ่งชาติคือความเกิดดังกล่าว เมื่อมี

อุปบัติจึงมีชาติขึ้นทันที โดยเป็นมนุษย์เป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นต้น

พิจารณาดูถึงภพชาติในปัจจุบัน ก็จะพึงเห็นได้ว่าย่อมมีอยู่ เพราะว่า ภพที่เป็นกรรมปัจจุบันก็มีอยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงมีภพที่เป็นอุปบัติในปัจจุบัน และก็จึงมีชาติในปัจจุบัน ดังเช่นได้กระทำกรรมชั่วก็เป็นภพชั่วขึ้นในปัจจุบัน ตั้งขึ้นในใจทันทีเป็นเหตุให้เกิดภพที่เป็นอุปบัติ คือความเข้าถึงในปัจจุบันขึ้นทันที คือเข้าถึงชาติที่ชั่ว กล่าวรวมกันว่า เข้าถึงความเกิดขึ้นเป็นคนชั่วทันที เพราะว่ากรรมส่ง เมื่อกระทำกรรมดีก็ตรง-กันข้าม กรรมดีก็เป็นกรรมภพตั้งขึ้นในใจ และก็ส่งให้ได้อุปบัติภพคือความเข้าถึงซึ่งชาติของคนดี ได้แก่เข้าถึงความเกิดเป็นคนดีขึ้นทันที ฉะนั้น ความเป็นคนชั่วหรือความเป็นคนดีนี้จึงเป็นภพเป็นชาติที่มีในปัจจุบัน ทุกขณะที่กระทำกรรมชั่วหรือกรรมดี ภพกับชาติย่อมซับซ้อนกันอยู่ดั่งนี้ และก็พึงเข้าใจว่าย่อมเนื่องมาจากอุปาทาน เนื่องมาจากตัณหาเป็นต้น ตลอดขึ้นไปถึงอวิชชาที่เป็นปัจจัยต้นเดิมเป็นสายเดียวกัน

อีกอย่างหนึ่ง ภพที่มีความหมายดังที่อธิบายว่า ได้แก่ความมีความเป็น คือความมีเราความเป็นเราขึ้น อันเป็นกำเนิดของอัตตาหรืออาตมันตัวตน ซึ่งเป็นที่รวมของกรรมและอุปบัติสืบไปถึงอวิชชาดังกล่าวแล้ว เมื่อเป็นอัตตาหรืออาตมันตัวตนขึ้นดั่งนี้ ก็ต้องเป็นชาติขึ้นสืบต่อไปทันที เพราะว่าอัตตา หรืออาตมันนั้น จะต้องเกิดเป็นอะไร คือว่า เป็นมนุษย์หรือเป็น

สัตว์เดรัจฉานเป็นต้น หรือกล่าวสรุปอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นคนดีหรือเป็นคนชั่วเป็นต้น จะปรากฏภาวะเป็นมนุษย์หรือเป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น หรือเป็นคนดีหรือเป็นคนชั่วดั่งนี้ ก็ด้วยชาติคือความเกิดซึ่งจะต้องสืบมาจากภพทันที คือเมื่อภพเป็นอัตตา หรืออาตมันขึ้นแล้ว ก็ต้องมีชาติว่า อัตตาหรืออาตมันนั้นเกิดเป็นคนดีหรือเกิดเป็นคนชั่วเป็นต้น แม้เพราะเหตุนี้ภพจึงเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

เพราะชาติเป็นปัจจัยเกิดชราและมรณะ อย่างไร ข้อนี้ย่อมเห็นได้ง่าย แต่ก็พึงเข้าใจว่า ที่เห็นได้ง่ายนั้นก็คือชราและมรณะที่มีลักษณะดังที่เข้าใจกันทั่วไป คือ ชรา ได้แก่ความทรุดโทรมของขันธ์ของอายตนะ มรณะได้แก่ความแตกสลายของขันธ์ อีกอย่างหนึ่ง ชรามรณะที่เป็นปัจจุบัน เมื่อพบชาติที่เป็นปัจจุบัน ชรามรณะก็เป็นปัจจุบันสืบต่อกันไป เพราะเมื่อเป็นชาติคือความเกิดขึ้น สิ่งที่เกิดขึ้นนั้นก็ทรุดโทรมเป็นชราก็แตกสลายเป็นมรณะ ชรามรณะอย่างละเอียดนั้นย่อมมีอยู่ทุกขณะจิตกับทุกข์ทั้งหลายที่แสดงไว้ ได้แก่โสกะความแห้งใจปริเทวะความคร่ำครวญใจ ทุกขะความไม่สบายกาย โทมนัสสะความไม่สบายใจ อุปายาสะความคับแค้นใจ ก็ย่อมเกิดขึ้นรวมอยู่ในหมวดชรามรณะ แม้ทุกข์เหล่านี้ก็ย่อมมีอยู่เสมอ อย่างละเอียดแล้ว ก็ย่อมมีอยู่ทุกขณะจิตที่ยังมีอวิชชา เช่นเดียวกัน

ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ และทุกข์ทั้งหลายดังนี้

การพิจารณาปฏิจจสมุปบาทในปัจจุบันย่อมจะทำให้ได้มองเห็นอริยสัจซึ่งมีอยู่เป็นปัจจุบันธรรม เพราะว่าปฏิจจสมุปบาทนี้ก็คืออริยสัจโดยพิสดารนั้นเอง ดังจะพึงเห็นได้ว่า อริยสัจคือทุกข์และสมุทัยทั้งสองนี้เรียกว่าเป็นอริยสัจสายสมุทัยวาระคือเป็นสายเกิด เกิดอะไร ก็คือเกิดทุกข์เป็นสายเกิดทุกข์ มี ๒ คือ ทุกข์ และสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ๒ นี้เองมาแสดงโดยพิสดาร ในปฏิจจสมุปบาทสายสมุทัยวารเป็น ๑๒ อาการและทั้ง ๑๒ อาการนี้ก็ได้แก่ทุกข์และสมุทัยนั่นเอง

ในการพิจารณาปฏิจจสมุปบาทนั้นก็จับขึ้นมาพิจารณาทีละคู่เช่นเดียวกับอริยสัจที่แสดงเป็นคู่ ดังคู่ทุกข์และสมุทัยนี้จะพึงเห็นได้ว่าแสดงผลก่อน แล้วจึงแสดงเหตุ ทุกข์เป็นผล สมุทัยเป็นเหตุ คราวนี้ผู้ที่ไม่ได้ปฏิบัติศึกษาก็ย่อมไม่รู้ว่า อะไรเป็นทุกข์ อะไรเป็นสมุทัย พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงอธิบายไว้ว่าทุกข์นั้นได้แก่ชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น สมุทัยนั้นได้แก่ตัณหาทั้งสามดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ดังที่พึงเข้าใจว่า ได้ทรงให้คำอธิบายโดยปริยาย คือทางอันหนึ่งสำหรับที่จะให้พอทราบพอเข้าใจ

แต่ว่าตามทางที่ทรงปฏิบัติ ทรงพิจารณามาเองตามที่ตรัสแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลายนั้น ทรงจับทุกข์และสมุทัยขึ้นมาพิจารณาโดยอาการ ๑๒ ในปฏิจจสมุปบาทนี้ แต่ว่าจับขึ้นมาพิจารณาทีละคู่แล้วก็สาวเข้าไป และก็จับเอาชรามรณะนี่แหละ

ขึ้นมาพิจารณาก่อน ก็เป็นเรื่องที่สืบต่อมาจากเมื่อทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้ คือเป็นพระสิทธัตถราชกุมาร ได้ทรงเห็นเทวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ คนแก่ คนเจ็บ คนตายนั้นก็คือ ความแก่ ความเจ็บ ความตายนั้นเอง ก็ทรงจับพิจารณาจนเห็นชัดว่า ชรา มรณะ และ โสกะ เป็นต้น เป็นผล คือเป็นทุกข์นั้นเอง ทุกข์เป็นผล ชาติเป็นสมุทัย นี่เท่ากับทรงพิจารณาทุกข์และสมุทัยเป็นคู่ที่ ๑ แล้วก็ทรงสืบสาวเข้าไปอีก แม้มรณะก็เป็นผล ภพเป็นสมุทัย นี่เป็นคู่ที่ ๒ แม้ภพก็เป็นผล อุปาทานเป็นสมุทัย นี่ก็เป็นคู่ที่ ๓ และต่อ ๆ กันไป แม้อุปาทานก็เป็นผล ตัณหาเป็นสมุทัย แม้ตัณหาก็เป็นผล เวทนาเป็นสมุทัย แม้เวทนาก็เป็นผล ผัสสะเป็นสมุทัย แม้ผัสสะก็เป็นผล สฬายตนะเป็นสมุทัย แม้สฬายตนะก็เป็นผล นามรูปก็เป็นสมุทัย แม้นามรูปก็เป็นผล วิญญาณเป็นสมุทัย แม้วิญญาณก็เป็นผล สังขารเป็นสมุทัย แม้สังขารก็เป็นผล อวิชชาเป็นสมุทัย เป็น ๑๑ คู่ ดังนี้ ก็คือทุกข์และสมุทัยนั้นเอง พิจารณาทุกข์และสมุทัยเป็น ๑๑ คู่ คู่แรกก็คือชรา มรณะกับชาติ คู่สุดท้ายก็คือสังขารและอวิชชา

เพราะฉะนั้น จึงเป็นอริยสัจที่พิสดาร ย่อลงมาเป็น ๒ คือทุกข์ และทุกขสมุทัยในอริยสัจ ๔ พิสดารก็เป็น ๑๑ คู่ ซึ่งแสดงว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาสืบสาวเข้าไปดั่งนี้.

อนุโลม ปฏิโลม วัฏฏะ ๓ อริยสัจ ๒ สายสมุทัย

ในพระสูตรก็ได้แสดงถึงวิธีพิจารณาของพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ ก็จับผลสาวเข้าไปหาเหตุ ดังที่ได้กล่าวแสดงแล้วเมื่อวานนี้และผลนั้นเองก็เป็นเหตุปัจจัยแห่งผลต่อไปด้วย คือในการจับผลสาวเข้าไปหาเหตุนั้น เหตุนั้นก็เป็นผลแห่งเหตุที่สืบเข้าไปโดยลำดับจนถึงอวิชชา แม้อวิชชาเองก็เป็นผล ผลของอาสวะซึ่งมีอวิชชาสวะเป็นต้น ดั่งที่มีแสดงไว้ในบางพระสูตร และแม้จะไม่

แสดง แต่ว่าก็เป็นทุกขสัจจะนั่นเอง เพราะเหตุที่ทุก ๆ อาการนั้นก็เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป คือต้องเกิดต้องดับ ตกอยู่ในลักษณะทุกขสัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์

รวมความว่า อาการทุกอาการเหล่านั้นเป็นผลด้วยเป็นเหตุปัจจัยด้วย หรือว่าเป็นเหตุปัจจัยด้วยเป็นผลด้วย โดยที่เมื่อจับขึ้นมาพิจารณาเพียงคู่เดียว ก็เป็นผลอันหนึ่งเป็นเหตุปัจจัยอันหนึ่ง หรือว่าเป็นเหตุปัจจัยอันหนึ่งเป็นผลอันหนึ่ง แต่เมื่อพิจารณาให้สืบกันเป็นสายไป คือ มาถึงห่วงที่ ๒ อันคาบเกี่ยวอยู่กับห่วงที่ ๑ ข้อที่เป็นเหตุปัจจัยในห่วงที่ ๑ ก็กลายมาเป็นผลในห่วงที่ ๒ หรือว่ากล่าวอีกอย่างหนึ่ง ข้อที่เป็นผลในห่วงแรก ก็กลายมาเป็นเหตุปัจจัยในห่วงที่ ๒ สุดแต่ว่าจะจับผลสาวเข้าไปหาเหตุหรือว่าจะจับเหตุสาวไปหาผล ฉะนั้น ในการพิจารณาทุกข์และสมุทัยนี้ จึงเป็นของละเอียดตามนัยในปฏิจจสมุปบาท จะได้มองเห็นห่วงลูกโซ่ของธรรมส่วนผลส่วนเหตุ หรือส่วนเหตุส่วนผลที่เกี่ยวโยงกันไปเป็นสายอย่างลูกโซ่

ได้มีแสดงไว้ว่า พระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสรู้แล้ว ได้ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทกลับไปกลับมา สำหรับการพิจารณาจับผลย้อนเข้าไปหาเหตุก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว ส่วนการพิจารณาจับเหตุไปหาผลนั้นก็ดังที่ได้มีแสดงไว้ ซึ่งได้นำมาสวดสาธยาย

กันอยู่ขึ้นว่า **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** เป็นต้น เพราะฉะนั้น เพื่อให้ชัดเจนจึงจะได้กล่าวซ้ำอีกครั้งหนึ่งว่า การพิจารณาจับเหตุไปหาผลดังกล่าวนั้นก็แปลความว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยเกิดวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยเกิดสฬายตนะ คืออายตนะ ๖ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยเกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเกิดภาวะหรือภพ เพราะภพเป็นปัจจัยเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยเกิดชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ในตอนท้ายนี้มีแสดงว่า กองแห่งทุกข์ทั้งสิ้นนี้ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ การพิจารณาดังนี้เรียกว่าพิจารณาโดยอนุโลมตามลำดับ ส่วนการพิจารณาจากผลเข้าไปหาเหตุ ก็คือพิจารณาว่า ชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดมีขึ้นเพราะชาติ ชาติเกิดมีขึ้นเพราะภพ ภพเกิดมีขึ้นเพราะอุปาทาน อุปาทานเกิดมีขึ้นเพราะตัณหา ตัณหาเกิดมีขึ้นเพราะเวทนา เวทนาเกิดมีขึ้นเพราะผัสสะ ผัสสะเกิดมีขึ้นเพราะสฬายตนะ สฬายตนะเกิดมีขึ้นเพราะนามรูป นามรูปเกิดมีขึ้นเพราะวิญญาณ วิญญาณเกิดมีขึ้นเพราะสังขาร สังขารเกิดมีขึ้นเพราะอวิชชา พิจารณาดังนี้เรียกว่าพิจารณาโดยปฏิโลมคือทวนลำดับ

จะยกตัวอย่างโดยอนุโลม อวิชชากับสังขารเป็นห่วงที่ ๑ สังขารกับวิญญาณเป็นห่วงที่ ๒ เป็นต้นไป อวิชชาเป็นสมุทัย หรือว่าเป็นเหตุเป็นปัจจัย สังขารเป็นผลนี้คือสมุทัยและทุกข์ โดยอนุโลมนั้นจึงจับเอาสมุทัยขึ้นเป็นต้น ผลขึ้นเป็นปลาย หรือว่าทุกข์ซึ่งเป็นผลขึ้นเป็นปลาย คราวนี้มาถึงห่วงที่ ๒ สังขารที่เป็นผลในห่วงที่ ๑ นั้น ก็มาเป็นสมุทัยหรือว่าเป็นเหตุปัจจัยในห่วงที่ ๒ วิญญาณก็เป็นผล หรือเป็นทุกข์ที่เป็นส่วนผล การพิจารณาโดยอนุโลมดังนี้จึงจับสมุทัยหรือเหตุปัจจัยขึ้นก่อน ผลทีหลัง เมื่อจับเข้าอริยสัจก็เท่ากับพิจารณาสมุทัยก่อนแล้วจึงทุกข์ คือเรียงเป็นสมุทัยและทุกข์ ส่วนโดยปฏิโลมนั้นห่วงสุดท้ายของอนุโลมคือชาติ และชรา มรณะ มาเป็นห่วงที่ ๑ จับเอาชรา มรณะ และโสกะเป็นต้น ซึ่งเป็นผลหรือทุกข์ที่เป็นผลขึ้นพิจารณาก่อน แล้วจึงถึงเหตุคือชาติ ซึ่งเป็นสมุทัยหรือเหตุปัจจัยห่วงสุดท้าย มาเป็นห่วงที่ ๑ ของปฏิโลม ห่วงถัดสุดท้ายก็มาเป็นห่วงที่ ๒ ของปฏิโลม คือว่า ชาติกับภพ จับชาติที่เป็นผลขึ้นมาพิจารณาก่อน สาวเข้าไปหาสมุทัยหรือเหตุปัจจัยคือภพ การพิจารณาโดยปฏิโลมดั่งนี้จึงเป็นการพิจารณาเหมือนอย่างที่เรียงไว้ในอริยสัจ คือ ทุกข์ สมุทัย เรียงผลไว้ก่อนแล้วจึงเหตุ แต่โดยนัยปฏิโลมนี้ สมุทัยหรือเหตุปัจจัยในห่วงที่ ๑ คือชาติ ก็มากลายเป็นผลในห่วงที่ ๒ ซึ่งสาวหา

เหตุเข้าไปอีกโดยลำดับ เพราะฉะนั้น การพิจารณาอริยสัจตามทางปฏิจจสมุปบาทนี้ จึงเป็นการหัดพิจารณาอย่างละเอียด ทำได้ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม

และก็พึงทราบว่า สิ่งที่เป็นทุกข์เป็นสมุทัย หรือสิ่งที่เป็นสมุทัยเป็นทุกข์นั้น ไม่ได้ยืนตัวอยู่อย่างเดียว เหมือนอย่างในปฏิจจสมุปบาทที่เปรียบเหมือนดังเป็นลูกโซ่ ๑๑ ห่วงนั้น เมื่อจับพิจารณาห่วงที่ ๑ สิ่งนี้เป็นสมุทัยสิ่งนี้เป็นทุกข์ หรือว่าสิ่งนี้เป็นทุกข์สิ่งนี้เป็นสมุทัย ครั้นมาถึงห่วงที่ ๒ ก็เปลี่ยนไป กล่าวคือ สิ่งที่เป็นอย่างหนึ่งอันเป็นปัจจัยนั้น เมื่อปัจจุบันเลื่อนไปสิ่งนั้นกลายเป็นอดีตก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ที่เป็นอนาคตก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ว่าเนื่องกันไปเป็นสายดังนี้ จึงเรียกว่าปฏิจจสมุปบาทธรรม คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นทั้ง ๑๒ ข้อ เมื่อนับเป็นห่วงก็ได้ ๑๑ ห่วง ย่อมสรุปลงได้เป็นวัฏฏะคือเป็นวน ๓ ได้แก่กิเลส กรรม วิบาก วัฏฏะ คือวน ๓ นี้คือ กิเลสเป็นเหตุให้กระทำกรรม กรรมก็ส่งวิบากคือผล ผลก็เป็นเหตุให้เกิดกิเลสขึ้นอีก จึงวนกันไปเป็นวงกลมดังนี้ จึงเรียกว่าวัฏฏะ ที่แปลว่าวน

ธรรม ๑๒ ข้อ ก็สงเคราะห์เข้าในวัฏฏะทั้ง ๓ นี้ คือ อวิชชาเป็นกิเลส สังขารเป็นกรรม วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นวิบากคือผล อวิชชาที่เป็นกิเลสก็เป็นเหตุให้กระทำกรรมคือให้เป็นสังขารขึ้นมา สังขารที่เป็นกรรมก็

เป็นเหตุให้เกิดวิบากคือผลขึ้นมา อันได้แก่วิญญาณจนถึงเวทนานั้น คราวนี้เวทนาที่เป็นตัววิบากนี่ก็เป็นเหตุให้เกิดกิเลสขึ้นมาอีก คือตัณหา อุปาทาน ตัณหา อุปาทานก็เป็นเหตุให้กระทำกรรมขึ้นมาอีก คือภพที่เป็นกรรมภพ ภพที่เป็นกรรมภพก็เป็นเหตุให้เกิดวิบาก คือผล ขึ้นมาอีก คือภพที่เป็นอุปบัติภพ และชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น

คราวนี้เมื่อจะแสดงอธิบายให้เป็นวงกลม ก็แสดงอธิบายได้ต่อไปอีกว่า ภพที่เป็นอุปบัติภพ และชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นที่เป็นตัววิบากคือผลนั้น ก็เป็นเหตุให้เกิดอวิชชาขึ้นมาอีก ก็วนไปหากิเลสคืออวิชชาขึ้นใหม่ อวิชชาก็เป็นเหตุให้เกิดกรรมคือสังขารขึ้นอีก ดังนี้เป็นต้น เป็นอันวนไปเป็นวงกลม และจะพึงเห็นได้ว่าวนอยู่ในจิตใจนี้เอง แม้ในปัจจุบัน ดังจะยกตัวอย่างให้เห็นได้ว่า กิเลส เช่นว่ารูปตัณหา ความอยากในรูป ซึ่งก็สืบเนื่องมาจากอวิชชาบังเกิดขึ้นก็เป็นเหตุให้กระทำกรรม ตั้งต้นแต่ก่อเจตนาคือความจงใจเพื่อจะดูรูป จึงได้ทำการดูรูปโดยอาศัยตาดู นี่ก็เป็นกรรมเพราะว่าจะต้องมีการกระทำ กระทำการดูรูปที่อยากจะดูนั้นตั้งต้นแต่มีเจตนาอยากจะดู แล้วก็ทำการดูนี่ก็เป็นกรรมคราวนี้เมื่อเป็นกรรมก็ก่อวิบากคือผล ได้แก่การเห็นรูปแล้วก็ได้เวทนาคือสุขหรือทุกข์จากการเห็นรูปนั้น การเห็นรูปและสุขหรือทุกข์ที่เป็นเวทนาที่เกิดจากการเห็นรูปนั้นก็ก่อกิเลสขึ้นอีก

คือว่าก่อรูปตัณหา หรือว่าก่อราคะ โทสะ โมหะ ขึ้นอีก เพิ่มเติมอวิชชาให้มากขึ้นอีก ซึ่งเป็นฝ่ายกิเลส กิเลสก็เป็นฝ่ายให้กระทำกรรมต่อไปอีกดังนี้ จึงพึงเห็นได้ว่า ในปัจจุบันนี้เอง วัฏฏะคือความวนแห่งกิเลสกรรมวิบากย่อมครอบงำจิตใจของบุคคลอยู่ดังนี้เป็นปกติ และวัฏฏะทั้ง ๓ นี้ เมื่อแยกออกไปโดยพิสดารก็ได้แก่ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ข้อนี้เอง ซึ่งจะจับเอาข้อไหนขึ้นมาหรือว่าจะจับเอาห่วงไหนขึ้นมาก่อนก็ได้ จะสาวไปข้างหน้าจะสาวไปข้างหลังก็ได้ โดยพิสดารก็ ๑๒ ข้อ ย่อออกมาก็เป็นวัฏฏะ ๓ ย่อออกมาอีกก็คือ ทุกข์และทุกขสมุทัย คืออริยสัจ ๒ สายสมุทัย ซึ่งเป็นอันเดียวกัน.

นิโรธวาร, อริยสัจ ๒ สายนิโรธ
ปฏิจจสมุปบาทสายอวิชชา–วิชชา–วิบากขันธ์

ปฏิจจสมุปบาท สายนิโรธวารคือวาระดับนั้น ท่านแสดงว่าพระพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้แล้วได้ทรงพิจารณา ก็พึงทราบว่า ในขณะที่ทรงพิจารณาสายดับนี้ ทรงดับอวิชชาและอาการอื่นที่เนื่องกับอวิชชาได้ตลอดแล้ว ตามที่ท่านแสดงไว้ว่าทรงพิจารณานั้น คือทรงพิจารณาว่า เพราะอวิชชาดับ สังขารดับ เพราะสังขารดับวิญญาณดับ เพราะวิญญาณดับนามรูปดับ เพราะนามรูป

ดับสฬายตนะดับ เพราะสฬายตนะดับผัสสะดับ เพราะผัสสะดับเวทนาดับ เพราะเวทนาดับตัณหาดับ เพราะตัณหาดับอุปาทานดับ เพราะอุปาทานดับภพดับ เพราะภพดับชาติดับ เพราะชาติดับชรามรณะและโสกะปริเทวะเป็นต้นดับ กองทุกข์ทั้งสิ้นดับอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ก็มีข้อที่พึงทำความเข้าใจดังต่อไปนี้

ปฏิจจสมุปบาทสายดับนี้ นับเข้าในนิโรธสัจจะ สัจจะคือนิโรธความดับทุกข์ในอริยสัจทั้ง ๔ แต่มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงทางดับนั้น ก็พึงเข้าใจว่าเป็นมรรคที่พระพุทธเจ้าได้ทรงพบและได้ทรงปฏิบัติเมื่อก่อนจะตรัสรู้ ตั้งแต่ได้ทรงพบมัชฌิมาปฏิปทาข้อปฏิบัติอันเป็นทางกลางดังแสดงในปฐมเทศนานั้น อันได้แก่มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิความเห็นชอบเป็นต้น มีสัมมาสมาธิความตั้งใจมั่นชอบเป็นที่สุด ในมรรคมีองค์ ๘ นี้ สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า ก็ได้แก่ญาณความหยั่งรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ที่แสดงโดยทั่วไป หรือญาณคือความหยั่งรู้ในอริยสัจ ๒ สาย ได้แก่สายทุกข์และสายสมุทัยดังแสดงในพระญาณที่ ๓ ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ คืออาสวักขยญาณหรือว่าญาณคือความหยั่งรู้มีวัตถุ ๘ ซึ่งรวมความเข้ามาก็คือญาณคือความหยั่งรู้ในอริยสัจที่แสดงโดยทั่วไปนั้นแหละ และฌานในอริยสัจทั้ง ๔ นี้ ก็เกิดขึ้นจากปัญญาที่ทรงพิจารณา แสดงตามนัยปฏิจจสมุปบาท ก็ทรงพิจารณาจับ ชรามรณะ และโสกะ เป็นต้น

ซึ่งเป็นส่วนผลย้อนไปหาเหตุปัจจัยหรือสมุทัย จึงได้ทรงพบว่า ชาติเป็นสมุทัย เป็นเหตุเป็นปัจจัยของชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น และก็ทรงพิจารณาจับว่า แม้ชาติก็ยังเป็นผล เพราะยังมีสมุทัยเหตุปัจจัยอื่นอีก จึงได้ทรงค้นพิจารณาไปโดยลำดับดั่งนี้จนถึงได้ทรงพบอวิชชา ว่าเป็นสมุทัยเป็นเหตุปัจจัยที่เป็นต้นของผลและสมุทัยหรือเหตุปัจจัยอื่น ๆ ทั้งหมด พระญาณที่ได้หยั่งรู้เป็นปฏิเวธ คือความรู้แจ้งแทงตลอดเข้าไปจนถึงอวิชชา ดั่งนี้ก็จัดเข้าได้ในพระญาณ คือความหยั่งรู้ในอริยสัจ ๒ สาย คือสายทุกข์และสายอาสวะ สายอาสวะนั้นก็ได้แก่พระญาณที่หยั่งรู้ในอาสวะ ในเหตุเกิดอาสวะ ในความดับอาสวะ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ และก็พึงทราบว่าอาสวะนั้นก็ได้แก่ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ดังที่ได้แสดงอธิบายแล้ว ฉะนั้น กล่าวโดยความก็คือ ทรงพบอวิชชานั่นเอง

เมื่อได้ทรงค้นคว้าพิจารณารู้แจ้งแทงตลอดเข้าไปถึงสมุทัยหรือเหตุปัจจัยอันเป็นต้นเดิมที่สุดดังนี้แล้ว จักษุคือดวงตาเห็นธรรม ญาณคือความหยั่งรู้ ปัญญาคือความรู้ทั่วถึง วิชชาคือความรู้อันแจ่มแจ้ง อาโลกะ คือความสว่าง จึงบังเกิดผุดขึ้นในธรรม คือสัจจะอันได้แก่ความจริงทั้งหลาย ปรุโปร่งลุล่วงทั้งหมด เมื่อวิชชาบังเกิดขึ้นอวิชชาจึงดับไป เหมือนอย่างเมื่อความสว่างบังเกิดขึ้นความมืดก็หายไป สิ่งทั้งหลายที่เคยถูก

ความมืดปกคลุมไว้ ทำให้ไม่เห็น จึงได้ปรากฏแจ่มแจ้งทั้งหมดไม่บังกัน ว่านี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้มรรค นี้อาสวะนี้เหตุเกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ทางปฏิบัติแห่งความดับอาสวะ เมื่อกล่าวโดยนัยปฏิจจสมุปบาท ปฏิจจ-สมุปบาท คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นอันมีอาการ ๑๒ นับเป็นเหตุปัจจัยและเป็นผลได้ ๑๑ คู่ เมื่อเทียบกับห่วงลูกโซ่ก็นับได้ ๑๑ ห่วง ก็ปรากฏแจ่มแจ้งขึ้นทั้งสายสมุทัยวารคือสายเกิด และสายนิโรธวารคือสายดับ สายสมุทัยวารนั้นก็ปรากฏแจ่มชัด ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ดังที่ได้แสดงเมื่อวานนี้ สายนิโรธวารนั้นก็ปรากฏแจ่มชัด ความปรากฏขึ้นแห่งสายสมุทัยวารนั้น ก็คือความปรากฏขึ้นแห่งทุกขสมุทัย ความปรากฏแห่งสายนิโรธวารนั้น ก็คือความปรากฏขึ้นแห่งนิโรธรวมทั้งมรรค คือทางปฏิบัติที่ได้ทรงดำเนินมา อันได้แก่มรรคมีองค์ ๘ นั้น วิชชาที่ปรากฏดังนี้คืออาสวักขยญาณดังที่ท่านได้แสดงไว้ อันทำให้ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธ คือเป็นพระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ

และเมื่อวิชชาปรากฏขึ้นดั่งนี้ วิมุตติคือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้นก็ปรากฏขึ้น เพราะว่าเมื่อดับอวิชชาได้ก็ดับอาการอื่น ๆ ทั้งหมดจนถึงชาติ ชรา มรณะ และโสกะปริเทวะเป็นต้น วิชชาวิมุตติดังนี้ จึงเป็นโมกขธรรม ที่ได้ทรงปรารถนาจะพบเมื่อก่อนจะตรัสรู้ อันเป็นเหตุให้ได้ทรงเสด็จ

ออกทรงผนวช ค้นคว้า แสวงหา เมื่อทรงได้วิชชาวิมุตติจึงได้ทรงทราบว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว คือมรรคที่จะต้องปฏิบัติเพื่อความตรัสรู้เสร็จสิ้นแล้ว จบสิกขาคือการศึกษาแล้ว อันนับว่าเป็นอเสขะ คือไม่ต้องศึกษาปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป อันเรียกว่าเป็นผู้เสร็จด้วยประการทั้งปวง

ในพระสูตรหนึ่งได้แสดงว่า ได้ตรัสถึงพระองค์ว่า ได้ทรงมีวิชชาและวิมุตติเป็นอานิสงส์อยู่ คือเมื่อตรัสรู้แล้ว เวลาที่เหลือแห่งพระชนม์ชีพนั้น ก็ทรงมีวิชชาวิมุตติเป็นอานิสงสผลอยู่ คือทรงอยู่ด้วยวิชชาวิมุตติ และได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ทรงแสดงธรรมสั่งสอนตั้งพระพุทธศาสนาและพุทธบริษัทขึ้นในโลก อันท่านแสดงว่า ด้วยอาศัยพระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระกรุณาคุณ

ในปฏิจจสมุปบาท สายนิโรธวารนี้ พิจารณาเป็นอนุโลมและปฏิโลมได้ทั้ง ๒ ในบาลีพระวินัยแสดงรวมกันไปทั้งสายสมุทัยวารและสายนิโรธวารว่า พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลก โดยอนุโลมนั้นได้แสดงแล้ว ส่วนโดยปฏิโลม พึงพิจารณาดังนี้ ชรามรณะและโสกะปริเทวะเป็นต้นดับเพราะชาติดับ ชาติดับเพราะภพดับ ภพดับเพราะอุปาทานดับ อุปาทานดับเพราะตัณหาดับ ตัณหาดับเพราะเวทนาดับ เวทนาดับเพราะผัสสะดับ ผัสสะดับเพราะสฬายตนะดับ สฬายตนะดับเพราะนามรูปดับ นามรูปดับเพราะวิญญาณดับ

วิญญาณดับเพราะสังขารดับ สังขารดับเพราะอวิชชาดับ ดังนี้ และเมื่อพิจารณาตามวัฏฏะทั้ง ๓ ซึ่งเนื่องกันเป็นวงกลม และปฏิจจสมุปบาทก็ย่อมสงเคราะห์เข้าในวัฏฏะทั้ง ๓ ได้นั้น ก็พึงเห็นว่าแม้โดยปฏิโลมก็พึงพิจารณาได้เช่นเดียวกัน สำหรับอริยสัจข้อที่ ๔ คือ มรรคสัจจะนั้นพึงเข้าใจว่าประกอบอยู่ในสายนิโรธวารนี้ด้วย ดังที่กล่าวมานั้น เพราะต้องมีมรรคสัจจะ นิโรธสัจจะจึงจะปรากฏขึ้นได้ เพราะเป็นผล

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจว่า ในปฏิจจสมุปบาททั้ง ๒ สายนี้ มุ่งแสดงถึงธรรมที่เนื่องกันเป็นสาย อาศัยกิเลสมีอวิชชาเป็นต้น และอาการที่บังเกิดสืบเนื่องกันไปเป็นสายนั้น ก็สืบเนื่องมาจากกิเลส เมื่อดับกิเลสแล้วอาการส่วนที่เป็นวิบากขันธ์ก็คงดำรงอยู่มีอยู่ จนกระทั่งดับขันธ์ เมื่อยังไม่ดับขันธ์ อาการของขันธ์ก็ยังมีอยู่ แต่ว่าไม่มีกิเลส

ฉะนั้น อวิชชาดับ สังขารที่เป็นกรรมดับ แต่ว่าสังขารที่เป็นกิริยาอันไม่ใช่กรรมก็ยังมีอยู่ ดังจะพึงเห็นได้ว่า กายสังขารการปรุงทางกาย วจีสังขารการปรุงทางวาจา จิตตสังขารการปรุงทางใจ ก็ยังมีอยู่ เพราะยังต้องทำอะไรทางกาย ยังต้องพูดอะไรทางวาจา และยังต้องคิดนึกต่าง ๆ แต่ว่าเมื่อยังมีอวิชชานั้นสังขารดังกล่าวนับว่าเป็นกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม แต่เมื่อดับอวิชชาได้แล้ว สังขารดังกล่าวก็เป็นเพียงกายกิริยา กิริยาที่กระทำทางกาย วจีกิริยาที่กระทำทางวาจา มโนกิริยา

กิริยาที่กระทำทางใจ เพราะไม่มีอวิชชา อันหมายถึงว่าไม่มีตัณหาอุปาทาน ไม่มีภพคือความยึดถือเป็นอัตตาเป็นเราเป็นของเราในสังขารคือการปรุงแต่งทั้งปวงนั้น จึงเป็นกิริยาไม่เป็นกรรม วิญญาณก็มีอยู่ นามรูปก็มีอยู่ ผัสสะก็มีอยู่ เวทนาก็มีอยู่ แต่ว่าไม่มีตัณหาเวทนาไม่เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา คือยังมีเสวยสุข เสวยทุกข์ เสวยภาวะเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ ไม่สุข แต่ว่าไม่มีตัณหาในเวทนา เพราะไม่มีอวิชชา ไม่มีอุปาทาน ไม่มีภพที่เป็นกรรมภพและอุปปัตติภพ และไม่มีชาติ ชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ซึ่งสืบเนื่องมาจากอวิชชา ตัณหา อุปาทาน แต่ว่ายังมีชาติ ชรา มรณะที่เป็นธรรมดาของสังขารคือวิบากขันธ์ วิบากขันธ์นั้นย่อมมีชาติ มีชรา มีมรณะ ก็พึงทราบความต่างกันว่า ชาติ ชรา มรณะ ที่สืบเนื่องมาจากอวิชชา ตัณหา อุปาทานนั้น ย่อมมีเรา มีของเรา มีตัวตนของเราอยู่ในชาติ ชรา มรณะนั้น แต่ว่าเมื่อดับอวิชชาได้ ดับตัณหา อุปาทานได้ ก็เป็นอันดับเรา ดับอัตตาตัวตน ดับเรา ดับของเรา ดับอัตตาตัวตนของเราในชาติ ชรา มรณะ ชาติชรามรณะจึงเป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยามคือเป็นธรรมชาติธรรมดาของวิบากขันธ์ แต่ว่าทุกข์คือโสกะปริเทวะเป็นต้นไม่มี ดับไปหมด เพราะเป็นอาการของใจที่สืบเนื่องมาจากอวิชชา ตัณหา อุปาทานนั้น เพราะฉะนั้น อาการที่เป็นวิบากขันธ์จึงยังมีอยู่ คือว่าสังขารก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

และสืบต่อไป ผัสสะ เวทนา

กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็ได้ว่า เมื่อดับอวิชชาลงได้ ทรงอยู่ด้วยวิชชาวิมุตติ เป็นอานิสงสผลดังกล่าวนั้น วิชชาวิมุตตินี้ก็เป็นปัจจัยขึ้นแทน ที่ให้เกิดสังขารวิญญาณเป็นต้น คือว่าอาศัยวิชชาวิมุตติ

กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า พระคุณทั้ง ๓ นั้น ก็ได้ปรุงแต่งกาย วาจา ใจ เป็นสังขาร ในการบำเพ็ญพุทธกิจต่าง ๆ ก็อาศัยวิบากขันธ์ซึ่ง ๆ เป็นวิญญาณ นามรูป ผัสสะ เวทนา ที่เป็นตัววิบากอันนี้แหละปฏิบัติบำเพ็ญพุทธกิจต่าง ๆ ที่แสดงในพุทธประวัติว่าได้ทรงปฏิบัติอยู่ถึง ๔๕ พรรษา และส่วนที่เป็นวิบากขันธ์นี้ก็ต้องชราคือชำรุดทรุดโทรม จนถึงต้องมรณะดับขันธ์ไปในที่สุด แต่ว่าเพราะว่าสิ้นกิเลสจึงไม่เรียกว่ามรณะ แต่เรียกว่า ดับขันธ์ปรินิพพาน.

อัทธาแห่งปฏิจจสมุปบาทมีอยู่ทุกกาล

ได้แสดงอธิบายปฏิจจสมุปบาท โดยอธิบายความหมายของถ้อยคำซึ่งถ้อยคำว่า ปฏิจจสมุปบาท มีอรรถคือเนื้อความและพยัญชนะคือถ้อยคำหรือถ้อยความ ได้แสดงอาการทั้ง ๑๒ ของปฏิจจสมุปบาท และได้แสดงสมุทัยวาร คือวาระเกิด ว่ามีความเกิดขึ้นโดยเป็นปัจจัยอาศัยกันไป และโดยสมุทัยวารนี้ได้มีอธิบายที่ท่านอธิบายกันมาเป็นอัทธา คือกาลเวลา ๓ โดยแบ่งเป็นเหตุที่เป็น

อดีต ผลที่เป็นปัจจุบัน เหตุที่เป็นปัจจุบัน ผลที่เป็นอนาคต และพระอาจารย์ได้อธิบายขยายออกเป็นเหตุที่เป็นอดีต ๕ ผลที่เป็นปัจจุบัน ๕ เหตุที่เป็นปัจจุบัน ๕ ผลที่เป็นอนาคต ๕ เป็น ๒๐ อาการ และได้นำเอาพระพุทธาธิบายในพระสูตรมาแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายไว้อย่างไร ซึ่งในพระสูตรหนึ่งก็มีเค้าอธิบายที่เป็นพระพุทธาธิบายนั้น อันจะนำให้เข้าใจว่าเป็นอัทธาคือกาลเวลาดังกล่าวนั้น และพระพุทธาธิบายในที่อื่นที่แสดงถึงความบังเกิดขึ้นสืบเนื่องกันเป็นสาย และอธิบายอันจะพึงสงเคราะห์เข้าได้ในวัฏฏะและในอริยสัจ กับที่เป็นพระพุทธาธิบายอีกหลายแห่ง

ฉะนั้น จะพึงนำให้เข้าใจได้ว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบัน เป็นปัจจุบันธรรม เมื่อพิจารณารวมกันจากอธิบายในที่ทุก ๆ แห่งแล้วก็พึงจับความรวมเข้าโดยย่อว่า อริยสัจทั้ง ๔ วัฏฏะทั้ง ๓ เป็นเหตุผลหรือเป็นผลเหตุจึงเป็นกฎ เป็นธรรม หรือจะพึงเรียกว่ากฎธรรมดาที่เป็นไปอยู่ทุกกาลสมัย ผลทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ก็ย่อมมีเหตุแห่งผลนั้น ๆ ในอดีตก็เช่นเดียวกัน ในอนาคตก็เช่นเดียวกัน ทุกข์ที่บังเกิดขึ้นในปัจจุบันนี้ก็เพราะมีสมุทัยแห่งทุกข์นั้น ทุกข์ที่เกิดขึ้นในอดีตก็เช่นเดียวกัน ทุกข์ที่จะบังเกิดในอนาคตก็เช่นเดียวกันเป็นสัจจะ คือความจริงอันเดียวกันที่เป็นกฎธรรมดาอยู่ทุกกาลสมัย ฉะนั้น ปฏิจจสมุปบาทที่เป็นการแสดงอริยสัจ

อย่างพิสดารขึ้น หรือเป็นการแสดงวัฏฏะ ๓ อย่างพิสดารขึ้น ก็เป็นกฎธรรมดาเหมือนอย่างนั้น เหมือนอย่างว่าฝนตกแดดออกในวันนี้ ก็มีเพราะมีสมุทัยของฝนและแดด ฝนตกแดดออกเมื่อวานนี้ หรือว่าเดือนที่แล้ว ปีที่แล้ว ย้อนหลังไปนานเท่าไรก็ตาม หรือฝนจะตกแดดจะออกวันพรุ่งนี้ วันมะรืนนี้ เดือนหน้า ปีหน้า สืบไปข้างหน้าอีกเท่าไรก็ตาม ก็เพราะมีสมุทัยของฝนและแดดนั้นอย่างเดียวกัน ดังที่ได้กล่าวยกมาเป็นตัวอย่างไว้แล้วในการแสดงครั้งก่อน เพราะฉะนั้น จึงเป็นปัจจุบันธรรมหรือจะพึงกล่าวว่า เป็นปัจจุบันปฏิจจสมุปบาททุกกาลสมัย

ชรามรณะที่มีอยู่ในวันนี้ก็เพราะชาติเป็นต้น โดยการเป็นปัจจัยและเป็นผลของปัจจัยไปจนถึงอวิชชา ชรามรณะในวันวานนี้หรือพรุ่งนี้ก็เช่นเดียวกัน เป็นสัจจธรรมที่เป็นผลและเหตุทุกกาลสมัย และซึ่งแสดงเป็นอัทธาคือกาลเวลาดังกล่าวก็จะพึงเห็นได้ว่า เมื่อเป็นผลและเหตุหรือเหตุและผลก็จะต้องมีอัทธาคือกาลเวลา เพราะว่าทั้งสองนี้หาได้เกิดขึ้นพร้อมกันไม่ เหตุจะต้องเกิดก่อนแล้วจึงจะมีผล ไม่ใช่ว่าเหตุและผลเกิดพร้อมกัน เพราะฉะนั้น โดยปกติเหตุจะต้องเกิดก่อนผลเกิดทีหลัง

คราวนี้ได้จับเอาเวลาปัจจุบันซึ่งเป็นอยู่นั้น สมมติว่าเดี๋ยวนี้ผลที่ได้รับอยู่เดี๋ยวนี้เป็นปัจจุบัน แต่ว่าเหตุของผลที่

ได้รับอยู่เดี๋ยวนี้เป็นอดีตจึงต้องเป็นสิ่งที่เหตุมีขึ้นก่อน ผลที่เป็นปัจจุบันเดี๋ยวนี้จึงมีขึ้นได้ คราวนี้ถ้าเดี๋ยวนี้กำลังทำเหตุ หรือว่าเหตุบังเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ ผลของเหตุเดี๋ยวนี้ก็ต้องเป็นอนาคต โดยปกติก็จะต้องเป็นดั่งนี้ เพราะฉะนั้น อัทธาคือกาลเวลาของปฏิจจสมุปบาทจะต้องมี เช่นเดียวกับอัทธาคือกาลเวลาของอริยสัจ ของวัฏฏะ ๓ ก็จะต้องมี ฉะนั้น ในการแสดงอธิบายวิชชาว่ามีวัตถุ ๘ จึงได้มีความหยั่งรู้ในอดีตหรือในเบื้องต้นในอนาคตหรือในเบื้องปลายเป็นต้นอยู่ด้วย เพราะเหตุดังที่กล่าวมา แต่ก็พึงเข้าใจว่าช่วงหรือสมัยของอัทธาคือกาลเวลาอันได้แก่อดีต อนาคต ปัจจุบัน ดังกล่าว พึงกำหนดในช่วงที่สั้นก็ได้ ยาวก็ได้ เช่นว่า วินาทีนี้เป็นปัจจุบัน วินาทีที่แล้วเป็นอดีต วินาทีหน้าเป็นอนาคต จะให้ละเอียดยิ่งขึ้นไปกว่านี้ก็ได้ให้เป็นช่วงที่ยาวมากไปกว่านี้ก็ได้ เช่นวันนี้เป็นปัจจุบัน เมื่อวานนี้เป็นอดีต พรุ่งนี้เป็นอนาคต เดือนนี้เป็นปัจจุบัน เดือนที่แล้วเป็นอดีต เดือนหน้าเป็นอนาคต ยิ่งขึ้นไปเป็นปี ยิ่งกว่าปีจนถึงเป็นชาติ ชาตินี้ ชาติที่แล้ว ชาติหน้า ดั่งนี้เป็นต้น จะทำให้ช่วงสั้นเข้ามาเท่าไรก็ได้ ขยายออกไปเท่าไรก็ได้ เรื่องนี้ก็ได้ปรารภกล่าวมาแล้วเหมือนกัน แต่เพื่อให้ชัดขึ้น จึงได้ย้ำกล่าวในที่นี้อีก

จึงพึงเข้าใจว่า เหตุผลหรือผลเหตุที่แสดงในปฏิจจสมุปบาทนี้ก็ดี รวมเข้าในอริยสัจก็ดี หรือที่แสดงเป็นวัฏฏะ ๓ ก็ดี

ก็คลุมไปได้ทุกช่วงของอัทธาคือกาลเวลา จะแสดงในช่วงของอัทธาคือกาลเวลาที่ละเอียดที่สุด คือเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันที่ละเอียดที่สุด หรือเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ขยายออกไปมากที่สุดเท่าไรก็ตาม ผลและเหตุหรือเหตุและผลเป็นปฏิจจ-สมุปบาทก็ครอบคลุมอยู่ทั้งนั้น ใช้ได้ทั้งนั้นไม่ว่าจะเป็นช่วงที่ละเอียดที่สุดเท่าไร หรือว่าหยาบยาวออกไปเท่าไรและก็พึงเข้าใจเน้นเข้าไปอีกประการหนึ่งว่า อดีต อนาคต ปัจจุบัน ย่อมมีอยู่ในช่วงนั้น ๆ อีกด้วย เป็นต้นว่า เมื่อวานนี้ก็กล่าวกันว่าเป็นอดีต แต่ว่าเมื่อวานนี้นั้นย่อมเป็นปัจจุบันของเมื่อวานนี้ในขณะที่ทุก ๆ คนดำรงอยู่เมื่อวานนี้ ก็ชื่อว่าได้ดำรงอยู่ในปัจจุบันของเมื่อวานนี้จะนึกว่าเมื่อดำรงอยู่ในเวลาบ่ายโมงตรงของเมื่อวานนี้ เวลาบ่ายโมงตรงนั้นก็เป็นปัจจุบันของเวลานั้นก่อนนั้นก็เป็นอดีต ต่อจากนั้นก็เป็นอนาคต ปฏิจจสมุปบาทในขณะบ่ายโมงนั้นของเมื่อวานนี้ ก็ยังเป็นอัทธาคือกาลเวลาของเมื่อวานนี้ ก่อนเมื่อวานนี้ก็เช่นเดียวกัน ย่อมมีปัจจุบันของตน ๆ อยู่ทุกขณะ และก็ยังมีอดีตมีอนาคตต่อเนื่องกัน พรุ่งนี้ก็เช่นเดียวกัน ก็จะต้องมีปัจจุบันของพรุ่งนี้ เมื่อทุก ๆ คนไปถึงพรุ่งนี้ ก็จะต้องไปพบกับปัจจุบันของวันพรุ่งนี้ เวลาใดเวลาหนึ่งของวันพรุ่งนี้ที่ไปพบนั้นเป็นปัจจุบัน ก่อนนั้นเป็นอดีตต่อไปก็เป็นอนาคต สำหรับวันพรุ่งนี้วันมะรืนนี้เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

เพราะฉะนั้น ปฏิจจสมุปบาทที่เป็นอัทธาคือกาลเวลาเป็นปัจจุบัน เป็นอดีต เป็นอนาคต ก็เป็นสำหรับกาลเวลานั้น ๆ ของเมื่อวานนี้ก็ได้ของวันนี้ก็ได้ ของพรุ่งนี้ก็ได้ เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ของทุก ๆ ช่วงเวลา พึงเข้าใจดั่งนี้ ฉะนั้น คำว่าเป็นปัจจุบันธรรมที่กล่าวมาข้างต้นจึงมีความหมายดังกล่าวมานี้

อธิบายทั้งหลายจับตั้งแต่พระพุทธาธิบายและอธิบายของพระอาจารย์ทั้งหลาย เมื่อประมวลกันเข้าแล้วย่อมเป็นอธิบายเพื่อที่จะให้มีความเข้าใจในปฏิจจสมุปบาท และเมื่อได้อาศัยอธิบายทั้งปวงนั้นทำความเข้าใจดังเช่นที่กล่าวมานี้ ก็เห็นว่าจะมองเห็นสัจจะคือความจริงที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน จะทำให้พอมองเห็นเค้าความของปฏิจจสมุปบาท รวมเข้ามาเป็นวัฏฏะ ๓ สงเคราะห์ในอริยสัจ ๔ เมื่อเป็นสายสมุทัยวารก็สงเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๒ คือทุกข์และสมุทัย เมื่อเป็นสายนิโรธวารก็สงเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๒ คือนิโรธและมรรค โดยตรงก็สงเคราะห์เข้าในนิโรธ แต่ก็จะต้องมีมรรคเป็นทางปฏิบัติดั่งที่พระพุทธเจ้าได้ปฏิบัติมาในมรรค จึงทรงได้ปัญญาตรัสรู้ในปฏิจจสมุปบาท

การพยายามอธิบายให้ความเข้าใจในปฏิจจสมุปบาทนี้ได้มีการพยายามทำกันมาช้านาน จนถึงพยายามอธิบายให้เข้าใจในอาการ ๑๒ โดยเขียนเป็นภาพก็มี ดังที่ปรากฏอยู่ในภาพ

ปฏิจจสมุปบาทที่เกิดมาทางสายมหายานช้านาน แสดงอาการทั้ง ๑๒ นั้นเป็นภาพ โดยที่ได้แสดงเขียนเป็นภาพไว้ดังนี้

ผู้หญิงแก่ตาบอดเดินหลังค่อมยันไปด้วยไม้เท้าได้แก่อวิชชา ก็เพราะว่าไม่รู้ไม่เห็นจึงเทียบได้กับคนตาบอด

คนปั้นหม้อกำลังปั้นหม้อเทียบด้วยสังขาร เพราะว่าสังขารก็คือปรุงแต่ง จึงเทียบกับการปั้นหม้อ

วานรผู้กระโดดจากต้นไม้ต้นหนึ่งไปยังต้นไม้อีกต้นหนึ่งเทียบด้วยวิญญาณ เพราะวิญญาณตามที่ได้อธิบาย เมื่อเป็นจุติวิญญาณก็เคลื่อนออกจากอารมณ์หรือภพชาติอันหนึ่งไปอุปบัติคือเข้าถึงอารมณ์หรือภพชาติอีกอันหนึ่ง ดังที่เรียกว่าปฏิสนธิวิญญาณ จึงเทียบได้กับวานรที่กระโดดจากต้นไม้ต้นหนึ่งไปถึงต้นไม้อีกต้นหนึ่ง

คนพายเรือจ้างซึ่งรับคนโดยสารไปในเรือจ้างเทียบกับนามรูปก็เพราะว่านามรูปนั้นต้องอาศัยกัน นามก็ต้องอาศัยรูป รูปก็ต้องอาศัยนาม เหมือนอย่างเรือกับคนพายเรือและคนโดยสารต้องอาศัยกัน

บ้านที่มี ๖ หน้าต่าง หน้าต่างทั้ง ๖ เทียบด้วยสฬายตนะ ก็เพราะต้องมีอายตนะ ๖ จึงจะรับอารมณ์เป็นสัมผัสต่อไปได้

บุรุษและสตรีที่รักใคร่กันเทียบด้วยผัสสะ เพราะผัสสะก็คือความกระทบจึงเทียบด้วยบุรุษและสตรี ซึ่งต้องการสัมผัสของกันและกัน

คนที่ถูกลูกศรติดลูกตาอยู่ เทียบด้วยเวทนา เพราะเวทนาก็คือการเสวยอารมณ์ จึงต้องการแสดงถึงลักษณะที่เสวยอารมณ์ให้เห็นชัด

คนติดสุราผู้กระหายหิวเทียบกับตัณหา เพราะแสดงถึงความกระหายต้องการอย่างแรง

คนกำลังปลิดผลไม้จากต้นไม้เทียบกับอุปาทาน เพราะแสดงถึงความยึดถือ

หญิงมีครรภ์เทียบด้วยภพ เพราะต้องการแสดงถึงภพคือกามภพเป็นต้น อันเป็นปัจจัยสืบต่อไปถึงชาติคือความเกิด จะมีชาติคือความเกิดก็ต้องตั้งครรภ์ขึ้นมาก่อน คือจะต้องมีภพขึ้นก่อน

หญิงคนแก่และศพคนตายเทียบกับชรามรณะ

ภาพที่แสดงอาการทั้ง ๑๒ ในปฏิจจสมุปบาทนี้ได้มีมานาน ก็เพื่อต้องการที่จะให้ความเข้าใจให้ชัดขึ้นโดยภาพ.

นิพพาน เหนือเหตุผล

ได้แสดงปฏิจจสมุปบาทมาโดยลำดับ ทั้งสายสมุทัยวารและนิโรธวาร และได้แสดงภาพเปรียบเทียบอาการทั้ง ๑๒ ที่ได้มีผู้เขียนแสดงอธิบายมา เพื่อให้เป็นที่เข้าใจในปฏิจจสมุปบาท อันแสดงว่าได้มีการพยายามอธิบายเพื่อให้เข้าใจง่ายมาตลอดเวลาช้านาน แต่แม้เช่นนั้นก็ยังไม่เป็นที่เข้าใจกันได้ง่าย ในข้อนี้ก็เป็นธรรมดานั่นเอง เพราะถ้าเข้าใจได้ง่ายก็จะต้องเป็นผู้บรรลุภูมิธรรม

ขั้นใดขั้นหนึ่ง เมื่อยังไม่บรรลุจึงยังไม่แจ่มแจ้งอยู่นั่นเอง ในบางพระสูตรเล่าว่า ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ท่านมองเห็นเข้าใจแจ่มแจ้งในปฏิจจสมุปบาท ซึ่งปรากฏว่าเป็นของง่ายสำหรับท่าน พระพุทธเจ้าได้ตรัสห้ามว่า อย่ากล่าวอย่างนั้น และก็ได้ทรงแสดงอธิบายความที่เป็นปัจจัยอาศัยกันบังเกิดขึ้นแห่งปฏิจจสมุปบาทแก่ท่านพระอานนท์ดั่งนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อยังรู้สึกว่าไม่แจ่มแจ้งก็ให้พึงเข้าใจอย่างที่กล่าวมานี้ แต่ว่าก็สมควรที่จะได้ศึกษาพิจารณา เพราะจะทำให้มองเห็นความละเอียดลึกซึ้งของพระพุทธศาสนา และโดยเฉพาะก็จะทำให้มองเห็นเหตุผลอันเป็นปัจจัยซึ่งรวมเข้าในอริยสัจธรรม เมื่อหมั่นพิจารณาอยู่เนือง ๆ แล้ว แม้จะไม่มองเห็นเข้าใจแจ่มแจ้งก็จะพอมองเห็นได้บ้าง แม้อย่างราง ๆ และโดยเฉพาะจะทำให้จะเข้าใจในหลักของวัฏฏะ ๓ และในอริยสัจทั้ง ๔ ได้มากขึ้น

เมื่อท่านพระสารีบุตร ก่อนแต่เข้ามานับถือพระพุทธศาสนา กำลังแสวงหาธรรม ได้พบท่านพระอัสสชิกำลังเดินบิณฑบาต ก็เลื่อมใสในกิริยาที่สำรวมของท่านพระอัสสชิ จึงได้เดินตามพระอัสสชิไป และเมื่อเห็นมีโอกาสอันสมควรจึงได้ขอให้ท่านพระอัสสชิแสดงธรรมให้ฟัง ท่านพระอัสสชิก็กล่าวว่า ท่านไม่อาจที่จะแสดงธรรมโดยพิสดารได้ จะแสดงได้ก็แต่โดยย่อ ท่านพระสารีบุตรก็กล่าวตอบว่า ประสงค์จะฟังแต่

โดยย่อ ท่านพระอัสสชิจึงได้แสดงธรรมแก่ท่านพระสารีบุตร สรุปเข้าในถ้อยคำเพียงคาถาเดียวว่า

"เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา" ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ

"เตสํ เหตุํ ตถาคโต" พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น

"เตสญฺ จ โย นิโรโธ จ" และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น

"เอวํวาที มหาสมโณ" พระมหาสมณะมีวาทะอย่างนี้

ท่านพระสารีบุตรได้ฟังก็เกิดธรรมจักษุคือดวงตาเห็นธรรมขึ้นทันที คาถานี้ได้เป็นที่นับถือว่าเป็นคาถาแสดงหัวใจอริยสัจ ตามถ้อยคำโดยตรงนั้น ก็เป็นคาถาแสดงปฏิจจสมุป-บาทนั้นเอง โดยตรงจึงเป็นคาถาแสดงหัวใจปฏิจจสมุปบาท

ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น ก็คือตรัสปฏิจจสมุปบาทสายสมุทัยวาร และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น ก็คือตรัสปฏิจจสมุปบาทสายนิโรธวาร อริยสัจนั้นมี ๔ เมื่อเป็นที่นับถือว่าแสดงหัวใจอริยสัจ ก็พึงทำความเข้าใจว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ ก็หมายถึงทุกขสัจจะ พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้นก็หมายถึงสมุทัยสัจจะ และความดับของธรรมเหล่านั้นก็หมายถึงนิโรธสัจจะ ส่วนมรรคสัจจะนั้นไม่มีโดยตรง พระอาจารย์จึงได้แสดงไว้ว่า ในเวลาแปลให้เติมเข้าอีกคำหนึ่งว่า และทางหรืออุบายอันนำให้ถึงความดับแห่งธรรมเหล่านั้น เพื่อให้เป็นอริยสัจ ๔

อีกอย่างหนึ่งแสดงอธิบายว่า คำว่า พระมหาสมณะมีวาทะอย่างนี้ ซึ่งเป็นบาทคาถาที่ ๔ ก็หมายถึงมรรคสัจจะนั้นเอง เพราะการที่ได้ตรัสแสดงสั่งสอน ก็คือเป็นการแสดงมรรคอันเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับ

คาถาของท่านพระอัสสชินี้ได้เป็นที่นับถือกันมาก ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ก็ได้ใช้คาถานี้จารึกลงในแผ่นศิลาเป็นอันมาก แม้ว่าจะเป็นข้อความที่สั้นมาก แต่ก็แสดงใจความแห่งพระพุทธศาสนาไว้อย่างสมบูรณ์ เพราะพระพุทธศาสนานั้นคำสั่งสอนทั้งสิ้นประชุมรวมเข้าในอริยสัจดังที่ได้กล่าวแสดงไว้ข้างต้น และตามหลักอริยสัจนั้นก็คือหลักเหตุผลนั่นเอง หรือผลและเหตุ โดยแสดงผล แสดงเหตุและแสดงความดับแห่งผลพร้อมทั้งเหตุเหล่านั้น อันเป็นที่สุดทุกข์เป็นที่พ้นทุกข์คือนิพพาน อันเป็นที่สุด คาถานี้จึงบรรจุหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไว้ทั้งสิ้น

อนึ่ง ก็พึงเข้าใจว่า แม้ว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขารจนถึงชรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวง ดังที่กล่าวแสดงในสายสมุทัยวารนั้น แต่ว่าก็ไม่ใช่หมายความว่าจะต้องเป็นอย่างนี้ตลอดไป อวิชชาอาจดับได้ และเพราะดับอวิชชาก็จะดับไปโดยลำดับจนถึงดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ดังแสดงในสายนิโรธวาร ก็เพราะว่ายังมีอีกสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นสิ่งสำคัญ อันทุกคนผู้นับถือปฏิบัติพระพุทธศาสนาจะพึงทราบ ก็คือจิต

ดังที่เราเรียกกันว่าจิตใจ

จิตนี้ทุก ๆ คนมีอยู่ จิตเป็นวิญญาณธาตุ คือเป็นธาตุรู้ เป็นธรรมชาติที่ปภัสสร คือผุดผ่องหรือผ่องใส แต่ว่าย่อมเศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลส คือเครื่องเศร้าหมองที่จรเข้ามา แต่ว่าจิตนี้ก็วิมุตติคือหลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้ ได้มีพระพุทธภาษิตแสดงไว้ดั่งนี้บ่งความว่า บรรดากิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอย่างหยาบอันเรียกว่า วีติกกมกิเลส กิเลสที่ทำให้ก้าวล่วงละเมิด เป็นกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ฝ่ายกุศล ที่เป็นอย่างกลางอันเรียกว่า ปริยุฏฐานกิเลส คือกิเลสที่กลุ้มรุมจิต ปล้นจิต ทำจิตให้กลัดกลุ้ม อันเป็นชั้นนิวรณ์ คือกิเลสที่กั้นจิตไว้ ไม่ให้เกิดปัญญา และที่เป็นอย่างละเอียดอันเรียกว่า อาสวะ หรืออนุสัย อวิชชาก็รวมอยู่ในกิเลสชั้นละเอียดนี้อันเรียกว่า อวิชชาสวะ หรืออวิชชานุสัย กิเลสทั้งปวงนี้ล้วนเป็นสิ่งที่จรเข้ามาดังเรียกว่า อุปกิเลส คือไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต เสมือนอย่างแขกที่จรมา ไม่ใช่เป็นเจ้าของบ้าน ถ้าหากว่ากิเลสเป็นเนื้อแท้ของจิตเหมือนอย่างเป็นเจ้าของบ้านแล้วก็ไม่สามารถที่จะละได้ แต่ว่าหาเป็นเช่นนั้นไม่ กิเลสเป็นสิ่งที่จรเข้ามาเหมือนอย่างเป็นแขก ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ จึงปฏิบัติละกิเลสได้จนถึงวิมุตติหลุดพ้นในที่สุด

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงพากเพียรปฏิบัติเพื่อโมกขธรรม คือเพื่อวิมุตติหลุดพ้นจนทรงพบโมกขธรรม คือได้ตรัสรู้พระ

ธรรมเป็นวิชชา ความรู้แจ่มแจ้งขึ้น ทรงได้วิมุตติคือความหลุดพ้น ก็คือได้ทรงพบปฏิจจสมุปบาทนี้ ทั้งสายเกิด ทั้งสายดับ และได้ทรงแสดงสั่งสอนไว้ จึงได้มีผู้ที่ได้ปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนโดยตรง ก็คือปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ ประการจนสมบูรณ์ จึงได้ตรัสรู้พระธรรมตามบังเกิดเป็นพระสงฆ์สาวกขึ้นในโลก เพราะฉะนั้นจึงได้มีแสดงไว้ว่า

บรรดาสัตว์บุคคลทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมพุทธ-เจ้าเป็นยอด

บรรดาสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งหลาย วิราคธรรมคือธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสเครื่องย้อมใจ สิ้นติด สิ้นยินดี อันได้แก่ นิพพานเป็นยอด

บรรดาสังขตธรรมทั้งหลาย มรรคมีองค์ ๘ เป็นยอด

บรรดาหมู่คณะทั้งหลาย พระสงฆ์เป็นยอด

ฉะนั้น จึงพึงพิจารณาเห็นได้ว่า บรรดาผู้ที่ได้สดับตรับฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และได้ปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนคือมรรคมีองค์ ๘ ก็ชื่อว่าได้ปรุงสังขารในมรรคมีองค์ ๘ ขึ้น เพราะว่ามรรคมีองค์ ๘ หรือกล่าวเป็นกลาง ๆ ว่าปฏิบัติธรรมทั้งสิ้นนั้น ก็เป็นสังขตธรรมหรือเป็นสังขาร คือเป็นสิ่งที่ต้องปรุงแต่ง คือต้องทำต้องปฏิบัติ ไม่ได้บังเกิดขึ้นเองซึ่งเป็นสังขาร แต่ว่าเป็นสังขตธรรมหรือเป็นสังขารที่เป็นไปเพื่อทำลายอวิชชา ฉะนั้น เมื่อได้ปรุงแต่งสังขารคือมรรคมีองค์ ๘

ดังกล่าวขึ้น ก็ชื่อว่าได้ปฏิบัติเพื่อทำลายอวิชชาเป็นการปฏิบัติที่ทำให้วัฏฏะสายสมุทัยวารอ่อนกำลังลงไป เพิ่มกำลังแก่ปฏิจจ-สมุปบาทสายนิโรธวาร จนกระทั่งในที่สุดก็จักได้พบธรรมเป็นตัวปัญญาเป็นตัววิชชาขึ้นโดยลำดับ ซึ่งเมื่อปฏิบัติไปไม่หยุด ก็จะพบสายนิโรธวารในที่สุด อันนับได้ว่าเป็นวิชชาวิมุตติ

ฉะนั้น จึงสรุปกล่าวได้ว่า เหตุและผลในปฏิจจสมุปบาทสายสมุทัยวาร ซึ่งวนเป็นวัฏฏะอยู่ตลอดเวลา ในปัจจุบันนี้ก็วนอยู่ ในอดีตก็วนมาแล้ว และวนต่อไปในอนาคต ก็คืออาการ ๑๒ หรือว่า ๑๑ ห่วงรวมเข้าเป็นวัฏฏะ ๓ คือ กิเลสกรรม วิบาก รวมเข้าอีกเป็นอริยสัจ ๒ เป็นเหตุเป็นผล หรือเป็นผลและเป็นเหตุที่วนอยู่ดังนี้ และสำหรับพระโพธิสัตว์ผู้ค้นคว้าหาโมกขธรรมเอง เพื่อพุทธภาวะหรือพุทธภูมิและบรรดาสาวกของพระพุทธเจ้า ผู้ที่มิได้ค้นคว้าหาโมกขธรรมเอง แต่ว่าได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ปฏิบัติอยู่ในมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นผู้ปฏิบัติสร้างเหตุและผลขึ้นอีกสายหนึ่ง คือสายนิโรธวารได้แก่ปฏิบัติในมรรค เป็นเหตุเพื่อนิโรธคือความดับ เป็นผลเป็นอันว่าได้มีเหตุผลทั้งสองฝ่ายเป็นไปอยู่คือเหตุผลฝ่ายสมุทัย-วาร ได้แก่ทุกข์และสมุทัย ฝ่ายนิโรธวาร ได้แก่นิโรธและมรรคดังเราทั้งหลายในบัดนี้ก็กล่าวได้ว่า ได้มีเหตุผลทั้งสองฝ่ายนี้หรือว่ากำลังเป็นไปอยู่ในเหตุผลทั้งสองฝ่ายนี้ เพราะว่ายังมีอวิชชา ตัณหา อุปาทานอยู่ ก็เป็นไปในเหตุผลฝ่ายทุกข์และ

สมุทัยทางหนึ่ง มาปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าก็เป็นไปในเหตุผลฝ่ายนิโรธและมรรคทางหนึ่ง นี่เป็นเหตุผลทางทุกข์เหตุผลทางนิโรธ คราวนี้ใครจะไปทางไหนมากหรือน้อยกว่ากันอย่างไรนั้น ก็สุดแต่ความประพฤติปฏิบัติ แต่รวมความเข้าแล้วก็เป็นไปอยู่ในเหตุและผลหรือผลและเหตุ ไม่พ้นไปจากผลและเหตุหรือเหตุและผลดังกล่าวมานี้ได้ จนกว่าจะดับกิเลสได้หมดเหมือนอย่างพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย คือว่าดับอวิชชา ก็ดับสังขารจนถึงดับชรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวงดังที่ได้กล่าวว่า บรรลุวิชชาและวิมุตตินั้น

เมื่อเป็นดั่งนี้ ก็เข้าถึงวิวัฏฏะหรือบรรลุนิพพาน อันเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล คือว่าเหนือเหตุผลทั้งสายสมุทัยวารทั้งสายนิโรธวารกล่าวคือ พ้นจากทุกข์ พ้นจากเหตุเกิดทุกข์ดับทุกข์ ดับเหตุเกิดทุกข์ไม่ต้องเป็นไปตามเหตุผลสายทุกข์และอยู่เหนือนิโรธเหนือมรรค เพราะว่าได้เป็นผู้ปฏิบัติเสร็จกิจไม่ต้องปฏิบัติในมรรคอีกต่อไป เหมือนอย่างว่าเดินทางมาถึงที่สุดทางแล้วก็พักการเดินทางได้ ไม่ต้องเดินทางอีกต่อไปการเดินทางนั้นเท่ากับมรรค การถึงที่สุดทางนั้นเท่ากับนิโรธฉะนั้น เมื่อเดินทางมาถึงก็เป็นอันว่าถึงที่สุด จึงไม่ต้องทำการเดินทางเพื่อให้ถึงที่ไหนอีกต่อไป ธรรมอันเป็นที่สุดนี้คือนิพพานอันหมายถึงธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ เป็นที่สิ้นอวิชชาสังขาร เป็นต้น ตลอดจนถึงชาติ ชรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวง

นิพพานจึงเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลดั่งนี้ อันหมายถึงว่าอยู่เหนือเหตุผลทั้งสายสมุทัยวาร ทั้งสายนิโรธวาร เมื่อยังเป็นเหตุผลอยู่ ไม่ว่าจะสายไหนก็ยังต้องมีการดำเนินไปอยู่ ยังต้องปฏิบัติอยู่ แต่เมื่อเสร็จกิจทั้งปวงแล้วก็เป็นอันเสร็จสิ้น ไม่ต้องดำเนินไปในเหตุผลสายไหนทั้งนั้น จึงชื่อว่าอยู่เหนือเหตุผลดังนี้ นี้คือนิพพาน และนิพพานนี้จึงบรรลุได้ในปัจจุบัน จึงได้มีพระพุทธ-ภาษิตตรัสไว้รวมใจความว่า เพราะหน่ายสิ้นติด สิ้นยินดี วิมุตติหลุดพ้นไม่ถือมั่น จากอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ย่อมบรรลุทิฏฐิธรรม-นิพพาน คือนิพพานในปัจจุบันทันตาเห็น

และได้ตรัสไว้ถึงลักษณะเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ อีกเป็นต้นว่า ลักษณะที่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาทคือความอาศัยกันเกิดขึ้นด้วยกัน ว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขารเป็นต้น เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยามคือเป็นความตั้งอยู่แห่งธรรม เป็นความกำหนดแน่แห่งธรรม พระตถาคตจะอุบัติขึ้นหรือไม่อุบัติขึ้นข้อนี้ก็ตั้งอยู่ดำรงอยู่ แต่เมื่อพระตถาคตอุบัติขึ้นจึงได้ตรัสแสดงเปิดเผยกระทำให้แจ้ง ว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขารเป็นต้น ส่วนปฏิจจสมุปปันนธรรม คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นได้แก่อวิชชาเป็นต้นนั่น เป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง เป็นสังขตะคือเป็นสิ่งที่ปรุงแต่ง เป็นสิ่งที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็น

ธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความสลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา

ตามที่แสดงถึงเรื่องพระนิพพานอันโยงมาถึงปฏิจจสมุปบาท อันนับว่าเป็นธรรมที่สุดยอดในพระพุทธศาสนา ก็เพื่อที่จะให้ได้ทราบตามที่พระพุทธเจ้าและพระอาจารย์ทั้งหลายได้แสดงอธิบายไว้ และโดยเฉพาะต้องการที่จะให้เป็นที่เข้าใจว่า นิพพานนั้นเป็นยอดของพระพุทธศาสนา เป็นที่รวมของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดย่อมเอียงเทลุ่มลาดลงไปสู่พระนิพพานทั้งนั้น อันกล่าวได้ว่า หันหน้าไปสู่ทิศทางเดียวกัน คือทิศทางแห่งนิพพาน

เพราะฉะนั้น แม้ว่าจะยังไม่ได้ไปถึงนิพพาน แต่เมื่อมาปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็ชื่อว่าได้ปฏิบัติหันหน้าไปสู่นิพพานทั้งนั้น นิพพานจะยังอยู่ไกลหรือใกล้ก็ตาม แต่ก็หันหน้าไปสู่นิพพาน และเมื่อได้ปฏิบัติไปก็ชื่อว่าได้เดินใกล้นิพพานเข้าไปทุกที

เพราะฉะนั้น จึงเป็นข้อที่ควรทราบ และก็ไม่ใช่เป็นข้อที่ควรคิดว่าเหลือวิสัยที่จะได้จะถึง หรือเอื้อมไม่ถึง ดังที่ได้ปรารภกล่าวมาแล้วข้างต้น ก็เหมือนอย่างขึ้นบันได คือเหมือนอย่างการเดินขึ้นไปโดยลำดับ การปฏิบัตินี้เองจะได้ส่งให้ใกล้เข้าไป และความที่ได้บรรลุสันติสุข คือความสุขสงบเย็นจากการปฏิบัติธรรม ก็ชื่อว่าเป็นผลที่แผ่ออกมาจากนิพพานทั้งนั้น

เช่นเดียวกับความร้อนที่ทุก ๆ คนได้ ก็เนื่องมาจากดวงอาทิตย์ทั้งนั้น

ฉะนั้น เมื่อเข้ามาปฏิบัติธรรม ก็ชื่อว่า นำตนเข้ามาอยู่ในขอบเขตรัศมีของนิพพาน จึงย่อมได้รับความสงบความเย็นจากนิพพานอยู่ด้วยกันทั้งนั้น และเมื่อแสดงเรื่องนิพพานก็ทำให้ต้องแสดงเรื่องเหตุผลและธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล ในการแสดงธรรมที่เป็นเหตุผลนั้น ก็หมายถึงปฏิจจสมุปบาททั้งสองสาย แล้วจึงจะมาถึงธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลคือนิพพาน ก็ขอให้ท่านทั้งหลายได้หมั่นพิจารณาทบทวน แล้วจะได้ความเข้าใจแจ่มแจ้งยิ่งขึ้นด้วยตนเอง.

ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบัน เป็นปัจจุบันธรรม เมื่อพิจารณารวมกันจากอธิบายในที่ทุกๆ แห่งแล้วก็พึงจับความรวมเข้าโดยย่อว่าอริยสัจทั้ง ๔ วัฏฏะทั้ง ๓ เป็นเหตุผลหรือเป็นผลเหตุจึงเป็นกฎเป็นธรรม หรือจะพึงเรียกว่ากฎธรรมดาที่เป็นไปอยู่ทุกกาลสมัย ผลทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ก็ย่อมมีเหตุแห่งผลนั้นๆ ในอดีตก็เช่นเดียวกัน ในอนาคตก็เช่นเดียวกัน ทุกข์ที่บังเกิดขึ้นในปัจจุบันนี้ก็เพราะมีสมุทัยแห่งทุกข์นั้น ทุกข์ที่เกิดขึ้นในอดีตก็เช่นเดียวกัน ทุกข์ที่จะบังเกิดในอนาคตก็เช่นเดียวกัน เป็นสัจจะ คือความจริงอันเดียวกันที่เป็นกฎธรรมดาอยู่ทุกกาลสมัย

2 030010 298249
ราคา 45.00 บาท